

A EXHIBICIÓN CINEMATOGRÁFICA EN CAMBADOS: PRIMEIRAS PROXECCIONS PÚBLICAS E O SALÓN VARIEDADES (1909-1940)

Sabela Pillado Villaronga

Introdución

A importancia do sector da exhibición en toda historia do cine que se precie é incuestionable, pero esta importancia adquire visos de esencialidade cando falamos de historias a nivel local. Isto deriva do feito de que a exhibición é, de todos os sucesivos aspectos do proceso cinematográfico, o que conta cunha maior vinculación social. É, sen dúbida, a canle máis inmediata de relación público-película, e a iso hai que sumar o feito de que esta exhibición se leve a cabo maioritariamente en salas cinematográficas, unhas salas que están situadas nun medio físico concreto, o que comporta á súa vez un medio económico, político, social... tamén moi definido. Un ámbito que conta polo tanto cunhas características determinadas, que se reflectirán tanto no discorrer da vida das propias salas, como na existencia doutras vías de exhibición alternativas ou na recepción do público deses diferentes modelos de exhibición ofertados.

Ó longo da súa historia, as salas de exhibición non foron concibidas sempre coma na actual idade, tanto no plano físico (estrutura arquitectónica, organización de espazos, situación no trazado urbanístico...) coma no social. Hoxe en día unha sala de cine é, basicamente, un lugar opcional para o ocio, onde as persoas acoden a ver un filme motivadas polo aspecto artístico ou polo mero espectáculo. Pero durante moito tempo o cine foi practicamente o único medio de diversión e evasión,

e as salas foron entendidas dende o seu xurdimento como lugar de reunión social, o que levaba implícito moito máis que o mero visionado dun filme. Esta concepción do espazo de exhibición, que perduraría longo tempo, supuxo tamén un determinado tipo de comportamento onde a tónica dominante era a da interactividade público-película e público-operador. Serán tamén estas instalacións as que acusen dun modo máis directo que ningún outro sector (ou polo menos dun modo máis visible) os cambios que sufrirá a propia historia do cine, como a introdución do sonoro, a cor..., que se traducirán no cambio dos aparatos de proxección, incidirán na propia estrutura das salas e, pouco a pouco, levarán a un cambio na actitude do público.

No caso de Cambados podemos contabilizar a presenza de ata cinco salas de exhibición estables: o Salón Variedades, o Cinema Juventud, o Cine Cervantes, e os dous sucesivos Cine Avenida. Entre todos abranguen un período de nada menos que noventa anos (1909-1999), aínda que na actualidade non está en funcionamento ningún deles. Sucesivos, ou nalgún caso coincidentes, estes cines obedeceron a unhas motivacións, formulacións ou xestión do negocio totalmente diferentes. Nesta ocasión faremos fincapé no primeiro deles, o Salón Variedades, cunha pasada previa polos seus antecedentes.

Os antecedentes: primeiras proxeccións públicas

Antes da construción do primeiro dos locais permanentes, os inicios do cine consistiron nuns pasos titubeantes

con aparellos ópticos que pronto acadarían grande sona, pasando logo ás proxeccións cinematográficas, que axiña se converterían nunha das variedades máis atractivas para o pobo chan.

Dende finais do século XVIII, aínda que máis especialmente no XIX, aparece esporadicamente documentada en Galicia a presenza de diferentes espectáculos ópticos e precinematográficos: sombras chinesas, lanterna máxica, poliscopios, panoramas..., que levaron a cabo funcións en diferentes concellos, especialmente nas cidades máis importantes (como Santiago ou A Coruña). A eles seguíralles a chegada dos primeiros cinematógrafos ambulantes.

Nas súas primeiras exhibicións públicas o cinematógrafo compartía espazo con outros espectáculos de feira, dirixidos unicamente ó puro entretemento do público. Pero de seguida comezará a acadar un maior éxito, o que, sumado á súa pronta aceptación por todas as clases sociais, fará que de mero complemento pase a ocupar un lugar preferente e desprace as demais atraccións. Aínda así este carácter itinerante manterase ó longo da primeira década do pasado século, cunha ruta marcada polas festividades locais e polas distintas estacións.

O cine chegaba daquela da man de, por un lado, compañías que explotaban este invento de modo exclusivo ou que contaban con outras actividades complementarias, pero en calquera caso mantendo o cinematógrafo como prato forte; e polo outro, por medio de artistas que incluían as proxeccións nos seus espectáculos pero nun segundo plano, supeditadas ós seus números de variedades propiamente ditos. Ademais, podían ter lugar en barracóns instalados onde outorgase licenza o Concello, uns pavillóns erixidos de modo inestable, con malas condicións de luz, hixiene..., ou en locais preexistentes (como cafés, salas de festas...) cedidos para tal fin.

Por outra banda, o novo invento chegará a Galicia relativamente cedo. Concretamente, a primeira cidade en recibilo será A Coruña, no mes de setembro de 1896, seguida de Pontevedra, Vigo, Tui e Ferrol no ano seguinte, mentres que a Ourense chegará no 1898 e por fin a Santiago no 1900. A partir de entón, pouco a pouco irá xeneralizándose e pasando a vilas de menor entidade, ata chegar finalmente a case todos os rincóns da comunidade.

Esta fase inicial do espectáculo é en realidade unha faceta que aínda resta moi escura no caso de Cambados. As novas documentais ó respecto son practicamente inexistentes, e por iso hai que recorrer frecuentemente á memoria colectiva da xente de máis idade.

É de supoñer que por aquí pasasen diversos espectáculos ambulantes que contaban con este invento, sempre con posterioridade a 1899 (data da instalación do fluído eléctrico en Cambados). A chegada do cine a esta poboación non é por tanto noticia de primeira plana, de aí que non se poida dar unha data concreta, pero polo menos na primeira década do século debeu ser habitual a parada de compañías con cinematógrafo.¹ A única mención precisa nun documento de carácter oficial sobre unha proxección cinematográfica itinerante é un escrito do alcalde ó xuíz municipal, do 26 de febreiro de 1909, motivado polas protestas dos empresarios que naquel entón estaban a construír o primeiro edificio estable para tal fin. Di este escrito que denuncia a programación proxectada e a ausencia de licenza para a propia proxección:

“...ningún conocimiento se dio a esta Alcaldía de la función de cinematógrafo que hubiese podido verificarse en la localidad la noche del 24 de enero último a que dicho oficio se refiere debiendo significar que de haberse presentado el programa del espectáculo no autorizaría la representación por películas de actos o figuras inanimadas que ofendieren la moral y buenas costumbres o implicasen una desconsideración a los respetos públicos, no sólo en un local adecuado, ni en el llamado ‘Salón Laureana’, que es un establecimiento matriculado para la industria del Bodegón”.²

O salón mencionado era a Casa Laureana,³ fonda rexentada por Laureana Torres Millares, onde se hospedaban as compañías de comediantes⁴ e onde, ó parecer, tiveron lugar tamén esporádicas (cando menos unha) sesións de cinematógrafo.

Se nos fiamos agora de distintas declaracións, parece ser que as primeiras máquinas ambulantes ían asiduamente a un local situado na praza de Arousa propiedade de Ramona Padín Santamarina, que probablemente estivese adecuado para iso. Aquí sería onde se realizarían as exhibicións do cinematógrafo, polo menos cando este era o número exclusivo da función. Pero tamén había compañías de teatro e comedia que levaban a cabo proxeccións xunto a outras actividades. José Fernández García recorda (por anécdotas escoitadas), por exemplo, “os ambulantes que viñan..., actuaban, e proxectaban sobre unha parede”,⁵ especialmente no mercado (praza de Fefiñáns, contra a parede do pazo), pero tamén na praza Ramón Cabanillas.

Estas son en realidade todas as novas con respecto a eses primeiros pasos do cine, unha visión un tanto brumosa que se ha aclarar no paso á primeira sala estable.

Salón variedades (1909-1940): o pioneiro

A finais da primeira década do século XX, máis concretamente entre os anos 1908-1910, o cine sofre unha serie de cambios técnico-artísticos que darán un novo xiro á concepción deste espectáculo. A súa consolidación e progresivo fortalecemento levarán a que a necesidade de creación de pavillóns estables sexa meirande conforme pase o tempo e que desemboque, en resposta á demanda popular, na cada vez máis habitual construción de edificios fixos para albergaren un cinematógrafo.

Cambados apúntase pronto a esta tendencia, e nesta tónica inscribírase o xurdir da súa primeira sala: o Salón Variedades.

Este salón sentará as bases do negocio cinematográfico cambadés, e converterase nun modelo e referente para todos os que viñeron despois. Ó contar cunha vida moi lonxeva, de trinta anos de servizo en activo, abrangueu moitos dos cambios máis esenciais que sufriu o cine, que se reflectirán especialmente en modificacións no campo técnico: dende os primeiros e máis primitivos aparellos proxectores, a aqueles cada vez máis elaborados, contando co punto de inflexión marcado pola introdución do son.

O Variedades ostentou, polo tanto, o monopolio da exhibición ó longo de máis de dúas décadas, concretamente ata a apertura do Cinema Juventud no 1934, e aínda así este non conseguiu ensombrecelo, pecharía as súas portas de modo definitivo no 1940 con motivo da morte do seu último empresario.

Ó longo da súa historia o Variedades non seguiu unha liña homoxénea no que se refire a xestión, senón que pola contra, podemos atopar dúas etapas ben diferenciadas na súa evolución marcadas polo cambio de donos no negocio, cunha paréntese de catro anos nos que se formalizará o dito cambio.

Primeira etapa: 1909-1917

A primeira nova rexistrada sobre a intención de erixir o Salón Variedades data do 7 de novembro de 1908, cando o avogado cambadés Pío Vigo Domínguez realiza unha solicitude oficial ó alcalde para construír nuns terreos do “recheo” un pavillón onde instalar un cinematógrafo. Expón neste escrito:

“... Que existen unos terrenos pertenecientes al Ayuntamiento,... fueron ganados al mar, en el llamado relleno del primer trozo del muelle.

Desde hace años, más de quince, están improductivos, y por el sinnúmero de inmundicias que allí se arrojan, constituyen un verdadero peligro para la salud pública.

El exponente desea establecer... un pabellón para instalar un cinematógrafo, que al propio tiempo pueda utilizar para otros espectáculos públicos.

Por ello, propone a V. de cuenta de esta instancia... a fin de que le sea concedida autorización para el establecimiento del pabellón en esos terrenos, satisfaciendo a la vez un canon anual por la concesión que habrá de hacerse por un período mínimo de seis años”.⁶

Rodeado pola elipse vese o Salón Variedades

A resposta non se fai esperar e así o 29 dese mesmo mes, logo de ter visto o plano e a memoria do proxecto, acórdase aprobar a construción do edificio cunha serie de condicións: a obra levarase a cabo en oito meses, contabilizados dende o día da resolución; será unha concesión por oito anos e haberá que pagar un canon de trinta pesetas anuais; transcorrido ese prazo, será susceptible de prórroga, senón quedaría en mans do Concello; e por último, a construción farase de acordo co plano e as normativas vixentes.

Pío Vigo aterase ó prazo acordado, e ó longo deses oito meses iremos tendo novas puntuais que nos informan sobre o curso das obras. Por exemplo, sabemos que no mes de xaneiro aínda non comezaran, xa que o alcalde require ó enxeñeiro xefe "...que fije línea para la construcción de un Cinematógrafo sobre terreno ganado al mar en la Travesía"⁷ (rúa Travesía do Muelle). Pero deberon encomezar deseguido, xa que en febreiro o Faro de Vigo notifica que "están muy adelantadas las obras del Cinematógrafo que en esta villa (Cambados) se está construyendo".⁸ Entremedias, outorgaron a escritura pública dos terreos a Pío Vigo, ata daquela concesionario con carácter provisional.⁹ En abril o edificio xa debía atoparse, aínda que non rematado, cando menos minimamente habitable, pois dáse permiso para celebrar nel o día primeiro de maio un "meeting" (sic) da Sociedade de Canteiros. Este edificio, como pode deducirse, subscribírase á tipoloxía da época duns locais plurifuncionais que, á parte da exhibición cinematográfica, eran concibidos como foro de ocio e reunión da poboación que albergaban diferentes espectáculos, conferencias... e inclusive os bailes do lugar (aquí rexentados por Amador Mouriño).

A inauguración definitiva terá lugar no mes de xullo, dentro da marxe prevista, os empresarios responsables son o mentado Pío Vigo (concesionario), Emilio Cid Arias e Manuel Silva Núñez (copartícipes). Do día 14 data un telegrama ó alcalde onde se notifica que está "reconocido local Salón Variedades de esa localidad por comisión junta espectáculos con informe favorable sírvase autorizar la apertura y celebración de espectáculos desde esta fecha".¹⁰

A data precisa de apertura será non obstante o domingo 11 de xullo, día de San Benito, unha das festividades máis sinaladas entre todas as celebradas na vila. Esta inauguración si merecerá a atención da prensa, aparecerá amplamente comentada o día 13 en Galicia Nueva:

"Ayer¹¹ se inauguró con una función extraordinaria de cinematógrafo el "Salón Varietés",¹² recientemente

construído, terminando la sesión con un número de música admirablemente ejecutado por dos notables concertistas. El edificio que reúne todas las condiciones reglamentarias, se halla perfectamente dispuesto y es amplio y cómodo. El escenario y sobre todo el decorado, que con tal motivo han exhibido, mereció la admiración del público. Concurrió mucha gente, habiendo contribuido a los llenos, que en todas las sesiones tuvieron, la grande concurrencia que atrajo la festividad de San Benito... Por cierto y con disgusto, desde unos años a esta parte parece que disminuye la acendrada fe que siempre tuvieron al San Benito de Fefiñanes, con todo fueron muchas las ofertas que vinieron los devotos a cumplir en ese día. El día fue para el santo y para el cine".¹³

A pesar de non facilitar a programación exhibida, esta anotación recolle a interactividade habitual de espec-táculos, neste caso un pequeno concerto. Dá tamén algúns datos, aínda que moi imprecisos, sobre a sala, pero sobre todo permítenos ver claramente o éxito acadado e, dato curioso, observar xa como o cine e a Igrexa encomezan os seus primeiros roces.

Facendo unha busca cronolóxica da súa actividade, podemos ver que o cine tivo grande éxito dende o seu principio, seguindo nesta liña ó longo de toda a década. Pero este é un gusto dende logo non compartido por todos e había quen seguía a batallar contra o novo invento, ou xa noutro caso, contra a calidade que ofertaba en ocasións. Disto último é exemplificativa a "Lista de cosas inaguantables" que sobre Cambados publica El Cometa¹⁴ en 1910: entre o "continuo din-dan de las campanas" e a "carencia de sardinas y la abundancia de merluzas", ocupan lugar privilexiado "los números de varietés del cinematógrafo".¹⁵

Iso non afectou en absoluto á marcha do local. Pola contra, á parte da frecuente celebración de bailes por sociedades como as do Casino ou a Unión, o discorrer de compañías e artistas de xira cos máis variopintos espectáculos terá unha constancia fóra de toda dúbida. No propio ano 1910 pasaron por este salón espectáculos entre os que se contarían: unha Compañía Infantil de Ópera Italiana,¹⁶ "los renombrados artistas Los Alak'sa",¹⁷ ou "la notable cupletista y bailarina señorita Pilar Soler".¹⁸ Do ano 1911 data en cambio a actuación doutro grupo, Les Pizzarts, con números musicais e cómicos, que debutaron en Cambados o xoves 3 de agosto tras o seu paso por Vilagarcía, repetiron logo do día 19 ó 22 do mesmo mes, con ocasión das festas da Divina Pastora.¹⁹

Os veciños de Cambados tamén participaban activamente na vida cultural e social da vila e o edificio do cine serviu para albergar actividades coma obras teatrais interpretadas por eles mesmos. Un exemplo, as veladas organizadas pola Juventud Antoniana, “culto y entusiasta... sociedad que en el escaso tiempo que cuenta de vida... comienza con muy buenos auspicios”.²⁰ Tal é así que pouco despois repiten, e parece ser que con melloras, xa que segundo o corresponsal de Galicia Nueva, que se desfai en loanzas ó respecto, “nadie... hubiera dudado que se trataba de artistas consagrados... tal fue la perfección con que estos notables aficionados ejecutaron sus trabajos”.²¹

Á parte dos afeccionados haberá tamén teatro con profesionais, como é o caso da Troupe (sic) Suárez Bell, que en abril de 1913 trae ó espazo do salón entremeses, zarzuelas e números acrobáticos.²²

Pero en realidade, practicamente a única referencia con respecto á programación do cine desta época, dase nunha nova do 3 de abril en Galicia Nueva,²³ onde se recolle a programación para a Semana Santa de 1915, cos prezos e horarios correspondentes. Dela podemos deducir que o plan deses días foi:

Sábado 3 de abril:

20:30 horas; Devoción de esclavo, La heredera del Mesón e Los lunares están de moda.

Domingo 4 (Domingo de Pascua):

18:30 e 21:00; Padre y padrino, Heroísmo desconocido e La doncella imprevista.

Luns 5:

18.00 h, 19.00 h e 21.00 h; Las Willy y el atrevido cocinero, La buena Justicia e Cebollino, marinero por amor. Eran filmes silentes e de curta duración, polo que se repetían todos en cada unha das sesións, e moitos deles eran á súa vez parte dunha serie, como Devoción de esclavo e Heroísmo desconocido, ambos os dous parte da cinta Por el honor. Os outros títulos exhibidos nesta década seguirían idéntica liña, eran os mesmos que nos cines coetáneos dos arredores, e contaban con grande aceptación por parte do público.

En canto ós prezos, neste caso a empresa acordou poñelos a:

Preferencia: 0,40 ptas

Xeral: 0,20 ptas

Nenos: 0,20 ptas en Preferencia e 0,10 ptas en Xeral. Por outro lado, parte do anecdotario desta época é tamén o curioso caso de Luís López de Arcaute, quen dicía ser primeiro tenente de aviadores de enxeñeiros militares, e que baixo tales referencias levou a cabo unha serie de negocios en Vilagarcía e Cambados, desaparecendo misteriosamente dous meses despois

da súa chegada (que foi ó redor de febreiro de 1915), antes de aboar as débedas contraídas. Entre as empresas levadas a cabo destaca o feito de que “había arrendado por seis meses el cine ‘Variedades’ de Cambados y en el cual dio algunas funciones, pero según se nos dice se olvidó de satisfacer los alquileres devengados así del local como de las películas proyectadas. Del mismo modo quedó en descubierto con un caballero socio suyo en aquella empresa por una cantidad de ciento y pico de pesetas”.²⁴ A prensa do día 9 de marzo dá unha detallada lista das contas pendentes deste personaxe, facendo tamén claras alusións á súa afección ós xogos de azar. No referido ó cine atoparemos o seguinte: “un abastecedor de películas, 301’04 ptas. Un maestro pianista, 15. Personal de cine, 18. Otro abastecedor de películas, 56’15. Un impresor, 28’20. Un socio entrañable, 111’50”.²⁵ Sobra dicir que non apareceu para aboalo.

Tras este percance reanuda o cine a súa actividade normal, e ese mesmo ano rexistráranse actuacións como as de: a compañía Beut, que os días 2, 3 e 4 de xullo porán en escena as óperas Maruxa e El Anillo de Hierro. Conseguen un éxito tal nos arredores que levará a que dende O Grove fixera “viajes una lancha automóvil para conducir a los que de aquella villa deseen asistir a las funciones”;²⁶ ou tamén o tenor José María Jardón, que interpretará “unas sentidas melodías gallegas, letra de nuestro ya famoso poeta Ramón Cabanillas”,²⁷ acompañado ó piano polos señores Quintanilla e Ulloa, este último era o pianista habitual do cine no período silente.

Un dos últimos actos que tiveron lugar no cine ese ano foi a velada de homenaxe ó párroco de Cambados,²⁸ na que tiveron cabida actividades do máis diverso, dende a actuación da “banda de exploradores” (sic) ata o discurso político ou unha zarzuela, todo isto interpretado polos propios paisanos.

E falando de novo de sesións de cine, hai novas de que o escalatorres Puertollano²⁹ realizou varios pases neste salón en 1917. O día 12 de febreiro aparece o primeiro apuntamento en prensa ó respecto,³⁰ pero todo parece indicar que a súa estancia foi dun mes, posto que o corresponsal encargado da redacción, Dositeo Ulloa, sinala que el asistiu ó espectáculo o cuarto e último domingo que tivo lugar. O único que comenta sobre as funcións de cine, en realidade, é que “se proyectaron cuatro hermosas películas con gran fijeza y claridad”,³¹ xa que ó parecer ficou moito máis abraiado pola actuación de Gloria Puertollano. Filla do escalatorres, cantante e artista de Variedades, Gloria Puertollano compartía cartel coas proxeccións os domingos,

mentres que entre semana e os sábados daríanse exclusivamente sesións de cinematógrafo.

Xa no mes de maio dese ano terá lugar “...una velada de carácter gallego... a cargo de los aplaudidos elementos de la laureada Sociedad Artística de Pontevedra”,³² na que se incluírán cantos populares, teatro, monólogos ..., para celebrar as festas de Santa Rita.

Pero non esquezamos que pouco despois, no mes de xullo de 1917, remataría en teoría a concesión a Pío Vigo. En cambio, o cine continúa a funcionar os meses seguintes sen que haxa novas de mudanza na rexencia ou de realugamento a segundos. Segue por tanto a ser explotado por Pío Vigo, poida que nun principio de xeito provisorio mentres o Concello decidía qué facer co edificio, prolongándose a cesión de modo indefinido. En todo caso, a actividade do cine non se interrompeu ata finais de ano, como amosan os diversos actos que seguen: unha velada teatral o 6 de agosto, organizada “...por distinguidos jóvenes aficionados con objeto de allegar recursos para los festejos”³³ (os da Pastora); tamén o proxecto dunha homenaxe a Alfredo Brañas o día 30 de setembro, suspendida pouco antes de celebrarse;³⁴ ou algún acto de carácter político, como a reunión do 22 de outubro dos mariñeiros para constituírse en asociación.³⁵

Neste punto é cando deixamos de ter novas sobre o ocorrido co cine. Sábese en cambio, por fontes orais, que a finais de 1917 ou principios do 1918, sufriu un catastrófico incendio que o deixou en ruínas. En realidade, sábese que o edificio do “cine vello”³⁶ ardeu en varias ocasións. Isto non é algo insólito na época, máis ben era bastante común que ocorrese nuns edificios onde, a pesar da normativa vixente que esixía unha serie de condicións para garantir a seguridade, moitas non eran cumpridas, ou aínda que así fose, o alto nivel de perigosidade seguía existindo dado a presenza de material inflamable. Este local non foi menos, e tal e como moitos dos primeiros cines foron devorados polo lume, o Variedades rexurdiu del en diversas ocasións. O máis probable é que a raíz deste suceso Pío Vigo perdesse interese polo negocio, que esixía agora unha reconstrución, e por iso o destino do edificio entrará nunha espiral que durará catro longos anos ata que bote a andar de novo, manténdose como donos ata ese momento o devandito xunto a Emilio Cid Arias e Manuel Silva Núñez.

A paréntese de 1918-1921

No ano que seguiu, 1918, o feito de reconstruír o edificio para retomar a tarefa do cinematógrafo non supuxo unha prioridade para a vila, xa que este foi o tamén coñecido coma o fatídico “ano da gripe”, debido á desoladora epidemia que asoballou o país. Por este motivo, as ruínas habilitáronse como cociña na que facer comida para levar ás casas dos enfermos.

Superado este transo, iniciáronse ó ano seguinte toda unha serie de negociacións para decidir o sino do edificio, entre solicitudes, acordos e renuncias, abarcarán os tres anos do cambio de década. E tres serán tamén os individuos ou asociacións que amosen interese por este negocio.

O primeiro en emprender accións ó respecto foi a asociación Pósito de Pescadores, coa intención de adquirir o salón ante as intencións do Concello, que se reflectirán na instancia presentada na sesión supletoria do 27 de febreiro de 1919:

“Dióse cuenta de una instancia autorizada por el Presidente de la Sociedad Pósito Pescador de la Ría de Arosa manifestando que conoedora de que el ayumº. al pretender convertir en Lonja el expresado Salón aspiraba á que no se viese el pueblo privado de un local para espectáculos, había acordado adquirirlo por 1.500 pts y proceder a su reparación, siempre que el ayumº. admitiese las condiciones que se fijan en dicha solicitud, y se acuerda pase á informe de la Comisión de la Lonja nombrada en Reunión de 8 de Enero del año último, a fin de que... pueda la Corporación adoptar el acuerdo y proceder”.³⁷

A pretensión inicial do Concello respondía a unha proposta do ano anterior³⁸ da Sociedade Hijos de Francisco Deza de Vilagarcía de Arousa, que se ofrecía a reconverter o salón nunha “Lonja de Pescados”, con vistas tamén a unha posterior ampliación a matadoiro público. Pero este proxecto atopa xa unha oposición primeira por parte das “...diferentes observaciones del Concejal Sr. Vigo, encaminadas a demostrar que no es conveniente dicha lonja”.³⁹ Por iso determinábase que o asunto sexa estudado por unha comisión que contará co asesoramento da Sociedade de Mariñeiros da localidade, e que desembocará na instancia arriba recollida.

As xestións derivadas dela prolongáronse ata o 14 de marzo de 1919 e englobarán: a propia proposición, na que se especifican as condicións (instalación do Pósito Pescador no mesmo edificio, aproveitamento das ganancias do cine na súa totalidade, concesión por 15 anos cun canon de 10 pesetas anuais...); acordo cos concesionarios do momento; e a aceptación da

proposición pola Comisión, conforme a unhas pequenas modificacións (mención á conservación do escenario e correccións de redacción).⁴⁰

Con todo, esta concesión non prosperou, en sucesivas sesións do Concello non se tomará ningunha resolución e o Pósito renunciará ós seus proxectos sen ter realizado as obras de rehabilitación. Neste estado da cuestión é cando intervén Amancio Vigo Domínguez, concelleiro irmán de Pío Vigo, que o 16 de novembro de 1921 propón adquirir e reconstruír o salón.

Do estado do edificio non deixan dúbidas as súas palabras:

“...hallándose el Salón Variedades en estado ruinoso y convertido en un foco de infección, siendo un verdadero peligro para el tránsito y la salud pública, por lo que se hace urgente su demolición, a fin de que el pueblo no se vea privado de un local tan indispensable y único; el que dice, se compromete a reconstruirlo con todas las condiciones necesarias... he observado que empiezan a robar el tablado de la preferencia...”⁴¹

As cláusulas que propón son: aboamento de 600 pesetas; compromiso de reparación para a primavera; concesión por quince anos, que soben a vinte se se inclúe o mobiliario e o aparello de proxección... Todo isto sinalando os gastos que lle ocasionaría o acondicionamento (un total aproximado de 16.000 pesetas).

A proposta é do agrado do Concello, polo que o 20 de novembro acórdase dar coñecemento dela ós concesionarios, que terán un prazo de corenta e oito horas para que “presten conformidade ó aleguen lo que tengan por conveniente y... pongan valla, ó tomen las medidas necesarias á evitar que ocasione desgracias, caso de que venga al suelo, advirtiéndoles que de no hacerlo, lo llevará a cabo el Ayuntamiento, incluso derribarlo... todo ello por cuenta de los propietarios”.⁴² Estes son informados,⁴³ pero ó parecer a súa actitude dista de ser dialogante, o que levará a Amancio Vigo a comunicar de modo categórico “...que en vista de la actitud intransigente y poco razonable de los dueños de las ruinas... he decidido retirar la proposición presentada, abandonando... toda pretensión sobre este asunto”.⁴⁴

E será agora, coa entrada do novo ano, e ante a necesidade cada vez máis apremante de tomar medidas conforme ó estado do edificio, cando fará a súa entrada en escena un terceiro personaxe, o que será futuro dono do Variedades e co cal entraremos nunha segunda etapa do mesmo: José López Rodríguez.

Segunda etapa: 1922-1940

José López Rodríguez (1870-1940), nado en Boimorto (A Coruña), foi o principal artífice do auge do cine no Cambados dos anos vinte e trinta, nos que sostivo as proxeccións pese ós avatares históricos e ás situacións de inestabilidade política (sen ir máis lonxe durante a guerra civil). Tras unha infancia como neno labrego, marchou de mozo a Vilagarcía de Arousa, onde pouco despois casou cunha muller do lugar. Aquel rapaz de aldea, orixinariamente analfabeto, foise formando a si mesmo pouco a pouco e non tardou en abrir en Vilagarcía un negocio de panadería, sector no que proseguiría a traballar ata o fin dos seus días. Foi algúns anos despois do seu traslado a Cambados, vila onde se asentaría definitivamente, cando comezou a interesarse polo negocio do cine en paralelo a aquel que xa tiña. No cambio do 1921 a 1922 José López adquire a propiedade do Salón Variedades. Do 22 de xaneiro deste último ano data a súa proposta formal de reedificación do local, sempre en arreglo ás “...exijencias (sic) de la ley y confort, utilizando para la techumbre y demás maderas de eucalipto que garanticen la máxima duración del edificio, cuyas obras serán terminadas en la próxima primavera”.⁴⁵ A súa intención non é outra que facerse coa explotación cinematográfica en Cambados, que solicita por un prazo de vinte anos (necesarios para recuperar as 15.000 pesetas que

José López Rodríguez

calculaba custarían as obras), despois pasaría a mans do Concello, aínda que o contrato sería susceptible de renovación.

Formulada en termos apremiantes, esta proposición conta cunha rápida resposta, o 8 de febreiro acórdase aprobar as obras así como a concesión do negocio do cine.⁴⁶ As condicións impostas para iso⁴⁷ son, en resumo: que o presuposto para as obras non baixe desas 15.000 pesetas; o prazo da concesión será para os vinte anos solicitados, pagando unha cuota anual de cincuenta pesetas; o edificio tan só poderá dedicarse a espectáculos públicos (salvo excepcións autorizadas polo Concello); e o concesionario comprometerase a reparar e conservar o edificio, así como a asumir a responsabilidade ante toda reclamación referida a este.

Aceptada por tanto a proposta, o seguinte paso será a tramitar o contrato. O 14 de marzo acórdase por fin a concesión,⁴⁸ pero non se formalizará definitivamente ata o 13 de xuño, cando se resolva que José López concurra á notaría para o outorgamento das escrituras.⁴⁹

Tramitado todo isto só queda conceder a licenza de apertura, o que terá lugar o 20 de xuño de 1922, día no que se lle fai entrega dunha comunicación coa autorización "...para la apertura de un local destinado a cine y variedades".⁵⁰

Así, aínda que a formalización definitiva das escrituras non teña lugar ata outubro do ano seguinte, o cine abrirá de novo as súas portas en 1922. De seguro foi dentro do prazo previsto (mes de setembro) e en decembro o funcionamento da sala xa debía de ser regular, posto que o día 10 recóllese⁵¹ a primeira referencia de actividade no novo recinto, a actuación nas Festas da Inmaculada (8 a 12 de decembro) dunha parella que logo volverá en máis ocasións por Cambados, os Malvar-Vidal. Deste artigo pódese extraer que o Salón xa levaba aberto certo tempo, posto que fai unha chamada de atención ó esgotamento de entradas en moitas das sesións, para rematar con: "...esto indicará a la empresa que cuando se traen artistas de verdad el público responde",⁵² en evidente alusión a actuacións anteriores no local.

O que está claro é que o Salón Variedades estivo baixo a rexencia de José López durante dúas décadas moi significativas, tanto na evolución do cinema coma na situación histórica do país.

No ámbito do cine vaise dar nelas un afianzamento do negocio a nivel xeral; o número de salas estables segue en aumento, dotadas cada vez de maiores comodidades, e a exhibición cinematográfica irase impondo progresivamente nos locais (cun aumento ademais

dos días de proxección á semana) por riba doutros espectáculos e actuacións de variedades, aínda que a perda de protagonismo destes non implicará a súa desaparición, senón que seguirán a celebrarse con certa asiduidade.

En canto ás obras realizadas para a reconstrución, todo parece indicar que a estrutura e distribución do edificio anterior foi respectada; por exemplo, a situación das zonas de preferencia e xeral, así como da pantalla na parede sur, onde tamén había outra porta con saída ó soar lindeiro, e probablemente tamén o aforo, que agora aparece xa rexistrado en 300 localidades (150 de preferencia e outras tantas de xeral). A estas habería que sumar o emprego de cadeiras encartables cando a ocasión, por outra banda moi eventual, o esixía. O que tamén está claro é que nesta empresa leváronse a cabo melloras nas instalacións e, evidentemente, cambios na decoración. Desta última hai datos curiosos, como o de que entre as pinturas do teito había "un angelito inspirándose en la cara de un hijo de Serafín Otero (veciño do lugar) que era muy guapo".⁵³ Había tamén un piano, instrumento imprescindible, e xunto con el un órgano de manivela, aínda que este último era empregado máis para os bailes que como acompañamento ás películas.

O operador do cine era José Fariña Castro, xenro do empresario, que se someteu a un exame ó respecto.⁵⁴ E ó longo de case todo este tempo Amador Mouriño Villaverde exerceu como asociado na xestión do negocio, encargándose xunto a José López das contas, trámites de aluguer das películas... Por isto percibía unha cuota mensual, que oscilou dun modo bastante aleatorio en todos estes anos entre as 75 e 110 pesetas.

Para analizar mellor o que será a evolución do Variedades nesta súa última etapa, botaremos man dunha nova subdivisión en dous períodos, propiciada por un feito historicamente determinante que revela en si mesmo a súa importancia: a chegada do cine sonoro a Cambados. Así mesmo, tratarase por separado a exhibición de filmes cinematográficos das outras actividades que tamén aquí se levaron a cabo.

Período silente: 1922-1933

A década dos vinte é sen lugar a dúbidas a que poderíamos denominar coma "época dourada" do cine silente. As películas contan cun cada vez maior perfeccionamento técnico e narrativo, a receptividade do público cara a este espectáculo acada cotas superiores e a súa aceptación é absoluta por parte de todas as capas sociais (a pesar de que sempre chega a haber

voces discordantes, coma no caso da igrexa). No referente á situación política do país, este é o tempo da ditadura de Miguel Primo de Rivera (1921-1929), con todo o que iso implica a nivel de censura cinematográfica, seguido dun período de transición e a arribada da II República (1931).

Por estar a falar dos tempos do cine silencioso, é de resaltar o papel do pianista. Ó longo de toda esta década o que desempeña esa tarefa é Ramón Ulloa Blanco. Músico invidente, alumno do Colexio de Cegos de Santiago, participou en prestixiosas veladas artísticas xunto a persoeiros da talla de Juan Montes, Carlos Sobrino, Julio Alonso... Nos anos oitenta do século XIX destaca a súa participación nas veladas do Círculo das Artes de Lugo, amén do seu traballo no Casino desta cidade.⁵⁵ Co novo século chega a Cambados, e alí traballa dende un principio como pianista do Salón Variedades. Esta actividade desenvolvíase nunha primeira etapa dun xeito máis ben esporádico e consolidouse definitivamente na segunda, na que se fará cargo incluso da afinación e reparacións necesarias do instrumento, como acredita unha factura de 1924.⁵⁶ El será o encargado de poñer música ós filmes, pero tamén de acompañar os outros espectáculos de *variétés* e nun segundo período desta etapa, cando os seus servizos xa non sexan necesarios (cando menos a nivel cinematográfico), seguirá a colaborar eventualmente nos actos e representacións que precisen de acompañamento musical. Polo seu labor adoitaba cobrar unha media que oscilaba entre as corenta e as oitenta pesetas mensuais, cantidade susceptible de cambio en base á variación do número de actuacións, xa que non cobraba unha renda fixa, así como a un incremento en paralelo ó propio avance da década.

Pero volvendo á etapa de esplendor vivida polo cine nestes anos, Cambados non ía ser menos que a tónica xeral, e así o auxe de público ha ser moi considerable, con xente que se achegaba incluso de localidades veciñas ante o reclamo dalgunha película moi publicitada. Como recorda inda algún veciño, “viña xente de San Miguel, e xente toda esa das aldeas ó cine, porque non sabían o que era, non tiñan costume de vir...”⁵⁷

Contaba a calidade das películas exhibidas, o adaptarse ós gustos do público e ás súas variacións, conseguir boas ofertas... Para isto levaranse a cabo accións orientadas a captar potenciais espectadores, política reflectida en feitos como o de premiar unha vez ó mes ó vinte por cento dos alumnos matriculados nas escolas do municipio con entradas gratuítas para a primeira función do cinematógrafo do xoves, quede claro que sempre co fin de “...fomentar en los niños

el amor al estudio y el interés por la escuela... sobre todo si, como esperamos, se elijan cuidadosamente las películas que han de ser objeto de la inocente curiosidad infantil”.⁵⁸ Desta iniciativa dá constancia unha nova do 17 de marzo,⁵⁹ que recolle a excursión o día 15 de trinta nenos da escola de Oubiña, obsequiados coas referidas entradas.

Tamén nesta política de imaxe e captación de adeptos cinematográficos, poderíamos situar actos tales como a doazón do importe das entradas a causas benéficas, por exemplo ó Roperio de Santa Rita, caso do recadado nas funcións do 25 de maio de 1923.⁶⁰

Tamén benéfica, aínda que noutra liña, será unha función como a do mércores 9 de marzo de 1927, exemplo de como a actividade do cine se desenvolvía en consonancia e compromiso coa realidade social e política do momento. A finalidade desta proxección, que contaba cun “precioso programa en cuatro partes, con su correspondiente complemento cómico en dos partes, de hilaridad aplastante”,⁶¹ non era outra que a de axudar a esclarecer o crime dun agricultor de Fornelos (suceso de 1920 que contara con gran repercusión), pagando os gastos dun avogado co recadado. A pesar do ton acendido do chamamento, orientado especialmente ós traballadores, a sesión non tivo excesivo éxito, conseguiron tan só 44’50 pesetas.

No que respecta ó prezo das entradas nesta época, había unha cantidade estándar, que estaba á súa vez suxeita a continuas variacións. Dependía por exemplo do día de proxección, xa que en festividades e eventos varios acostumaba incrementarse, ou incluso da película que se proxectase, posto que o feito de que o aluguer fose máis caro para o empresario repercutiría no prezo de venda de tickets ó público. Os prezos habituais estaban a mediados da década en torno a 0,50 pesetas en Preferencia e 0,25 en Xeral, mentres que a principios dos anos trinta subiran xa a 0,75 e 0,40 respectivamente.

As proxeccións eran, basicamente, os xoves e domingos (como en tantos outros lugares do país), días para os que se solicitaban preferentemente os filmes. Amósao por exemplo (ademais do rexistro das sesións nos libros de contas) unha carta da distribuidora Vilaseca y Ledesma que expresa; “como la hemos comprometido con otras empresas... no podemos servirle esta serie a tres episodios a razón de jueves y domingos... que usted ha pedido”,⁶² ou outra de Antonio Méndez Laserna; “tomo muy buena nota de que la programación la quiere Vd., a jueves y domingos”.⁶³

Pero estes días podían pasar a máis, ou variar, dependendo, entre outros factores, da repercusión do filme, dos días festivos, ou da ausencia de actividades (baile, teatro...) que ocupaban os outros días (canda menos en fin de semana).

Por outra banda, as distribuidoras coas que José López traballou ó longo destes anos foron moitas e moi variadas. Con algunhas delas mantivo unha relación comercial constante e duradeira, mentres que con outras os contactos foron esporádicos ou mesmo puntuais (na busca dalgunha película concreta, tamén como proba antes de volver a terreo coñecido...). Como achegamento, propoñemos a continuación unha relación aproximada das distribuidoras coas que o cine Variedades mantivo negociacións nesta etapa⁶⁴:

El Repertorio M. de Miguel. La Aristocracia del Film (Bilbao): en 1924.

Vilaseca y Ledesma (A Coruña), concesionarios de Pathé (Madrid): de 1924 a 1926.

Antonio Méndez Laserna (Vigo), representante na rexión de Galicia de Cinematográfica Verdaguer S.A. (Barcelona): 1924-1927.

Román González (A Coruña): 1924-1927.

“Trufile”. L. Llatjós Prunés (Madrid): 1925.

Alquiler de Películas Manuel Villar Landeira (Pontevedra): 1926.

Hispano Foxfilms S.A.E. (Madrid): 1926.

M. Romero Piñeiro (Vigo): 1926.

Casimiro López González (Monforte de Lemos): 1926-1927.

Federico Monroy Arizmendi (Vigo), representante en Galicia de Selección MAVI (Madrid) e Exclusivas Julio César- S.A. (Bilbao): 1926-1927.

Hispano American Films S.A. (A Coruña), concesionarios da Universal Films (Barcelona): 1926-1927.

José Miguel Montero (A Coruña), representante en Galicia da Gaumont (Barcelona): 1926-1928.

Gómez Hermanos (Vilagarcía de Arousa): 1926 e 1932-1934 (entrando xa no sonoro).

Seguindo o modelo habitual de relación distribuidora-pequeno exhibidor (entendendo como tal os exhibidores de núcleos poboacionais locais), a contratación das películas levábase a cabo mediante uns pequenos panfletos publicitarios con información sobre os filmes, proporcionados ó dono da sala, e polas visitas dos vendedores das diferentes casas, que cada tempada facían un percorrido pola ruta que lles correspondese. Isto implicaba unha relación persoal, ás veces estendida máis aló do campo profesional, ou polo menos do que hoxe entendemos como tal. As estreitas relacións reflectíranse perfectamente na correspondencia,⁶⁵

por outra banda moi frecuente, dado que daquela non se empregaba a vía telefónica para tales menesteres. O sistema de contratación dos filmes era xeralmente por lotes, cada un dos cales era un “programa”. As películas tiñan prezos diferentes, dependendo de factores coma: a casa que as distribuía, a relativa novidade do filme, o éxito que o precedese, as partes das que constase... Na maioría dos casos dábase un prezo fixo ó exhibidor, pero noutros (como ocorría con algúns filmes de éxito case asegurado) o contrato era en base a un tanto por cento da recadación que lograra a película. No Variedades ocorreu isto con películas como Don Juan Tenorio (Ricardo de Baños, España, 1922); no contrato realizado con Antonio Méndez Laserna⁶⁶ estipulábase que o aluguer consistía no cincuenta e cinco por cento do ingreso neto da recadación. O filme proxectouse o 24 e 28 de xaneiro do 1926, e para obter ganancias, o prezo das entradas subiu nesta ocasión a 0,30 pesetas en Xeral e 0,60 en Preferencia.

Ademais tamén é de resaltar que as películas non viñan, en xeral, directamente da distribuidora, senón que, unha vez concretados os días, recibíase do cine da localidade no que se estaba a proxectar (normalmente nas intermediacións) para enviála a continuación á seguinte praza que a solicitase.⁶⁷ Este sistema comportaba claras complicacións, posto que moitas veces había demoras, extravíos... e deterioro das copias segundo pasasen por cada vez máis mans.⁶⁸ Con respecto ás demoras na chegada das películas, a causa máis común (ou polo menos a xustificación máis reiterada) era a do transporte, con problemas nas liñas de autobús⁶⁹ e incluso confusións con respecto do tren, que tiña a súa parada máis próxima en Vilagarcía, sen chegar ata Cambados. Tamén había erros nos envíos con respecto ó destino, como podemos ver nunha carta remitida a José López por J. M. Miguel (Xerente de Hispano American Films S.A.) na que, ante a demora da recepción duns filmes polo primeiro, indica: “a nuestro cliente de El Grove, le dimos orden de que se los enviara a V.E., incomprensiblemente... los recibimos el sábado pasado, apresurándonos a enviárselos a V.”.⁷⁰

Claro que tampouco faltaba certa picardía pola banda do exhibidor, que se tiña un filme contratado por un número determinado de días e tiña moito éxito, non dubidaba en dar algunha escusa e proxectalo outro día máis.

Na primeira metade da década, e xa entrada a segunda, a programación compoñíase basicamente de seriais (como xa nos foron anticipando os fragmentos da correspondencia citada), películas en episodios a

proxectar en varios días. Ían acompañados á súa vez dun complemento, que era unha película máis curta de carácter cómico, de aventuras... ou noticiarios de actualidades. Entre estes complementos os máis celebrados, e por iso os máis frecuentes, eran os cómicos. No Salón Variedades, como no resto dos cines da época, eran habituais as películas de Fatty (Roscoe Arbuckle), Tom asín (Larry Semon), Charlot (Charles Chaplin),⁷¹ Harold (Harold Lloyd)...,⁷² aínda que de vez en cando tamén alternasen con outros xéneros, caso de Tom Mix e as súas aventuras no Oeste.

Polo que respecta ós seriais, nun principio estaban compostos dun gran número de xornadas (a proxectar unha ou varias por día), que en ocasións chegaban a copar a programación dun mes; valla o caso de *Las dos niñas de París* (Louis Feuillade, Francia, 1920), que ocupa todas as sesións de xullo de 1926 (días 4, 11, 18, 19 e 25; os únicos que houbo proxeccións ese mes), ademais doutros dous días do mes anterior (20 e 27 de xuño).

Estes seriais eran de nacionalidades diferentes (estadounidenses, italianos, franceses, alemáns...), e ían dende os dramas de sociedade, luxos e intrigas, ás traxedias máis lacrimóxenas ou as máis increíbles aventuras. Algúns exemplos dos exhibidos en Cambados, á parte do citado, poderían ser: *Mathias Sandorf* (Henri Fescourt, Francia, 1921), os días 23, 27 e 30 de novembro de 1924; *Tragedias de amor* (Joe May, Alemaña, 1923), sete xornadas proxectadas o 19, 20, 25 e 26 de xullo, 2 e 9 de agosto de 1925; *Un filibustero social* (Robert f. Hill, EUA, 1923) de dez xornadas, agrupadas o 14, 17, 21 e 24 de outubro de 1926; *El Juramento Lagardere* (Jean Kemm, Francia, 1925), o 12, 16, 19, 23 e 25 de decembro de 1926; ou *La ciudad de los espectros* (Jay Marchant, EUA, 1923), quince episodios o 16, 20, 22, 23, 26 e 31 de xaneiro de 1927.

Conforme avanzaba a década, os seriais fóronse facendo cada vez máis curtos, como xa vaticinaba unha carta de 1924 de Vilaseca y Ledesma, onde se notificaba que "...las series largas, aún siendo buenas, nunca pueden ser asuntos tan perfectos y notables... en lo sucesivo estas series largas irán desapareciendo del mercado, por lo tanto hace usted bien en ir acostumbrando a su público a algún programa suelto, pues día llegará en que tenga que servir solo a base de programas de uno a cuatro días como máximo".⁷³ Como exemplo: *Ana Bolena* (Ernst Lubitsch, Alemaña, 1920), o 27 de decembro de 1925 e 1 de xaneiro do ano seguinte (anticipándose polo tanto á tónica xeral posterior); *Juana de Arco* (Cecil B. De Mille, Alemaña, 1917), de

días xornadas, o 19 e 20 de marzo de 1927; e *El jorobado de Nuestra Señora de París* (Wallace Worsley, EUA, 1923), 16 e 17 de xuño do 1929.

Pouco a pouco, tamén estas series máis curtas irán deixando paso ás longametraxes, que seguen estando acompañadas do respectivo complemento, e das que temos un variopinto mostrario: *Una novia en cada puerto* (Howard Hawks, EUA, 1928), o 11 de agosto de 1929; *La esclava blanca* (Weisse Sklavin, Alemaña, 1927), 29 de outubro do mesmo ano; *La montaña sagrada* (Arnold Fanck, Alemaña, 1926), 5 de xaneiro de 1930; *Moulin Rouge* (Ewald André Dupont, G.B, 1928), 14 de decembro tamén do 1930; *Piccadilly* (Ewald André

Propaganda de "Picadilly"

Dupont, G.B, 1929), 12 de abril de 1931; Muelles de Nueva York (Josef Von Sternberg, EUA, 1928), 6 de xaneiro de 1932; Fausto (Friedrich W. Murnau, Alemania, 1926), 10 de abril do 1932; ou Toni (Arthur Maude, G.B, 1927), 14 de agosto do último ano citado.

Claro que por Cambados tamén pasaron grandes éxitos mundiais do cine silente, como El nacimiento de una nación (David W. Griffith, EUA, 1915), o 25 e 29 de xaneiro de 1925; ou Los Nibelungos en as súas respectivas partes, La muerte de Sigfrido e La venganza de Crimilda (Fritz Lang, Alemania, 1924), dende o 28 de novembro ó 8 de decembro do 1926. Pero sobre todo no 1930, con Metrópolis (Fritz Lang, Alemania, 1926), o 16 e 17 de febreiro; Napoleón (Abel Gance, EUA, 1927), 25 e 26 de maio; La ley del hampa (Josef Von Sternberg, EUA, 1927), 26 e 27 de outubro; e El chico (Charles Chaplin, EUA, 1921), o 6 do seguinte mes. Tamén é moi probable que puxesen La quimera del oro (idem, 1925), xa que como recorda José Fernández García, "...teño ido eu mirar aquelas películas de Charlot, como quería comer a zapatilla, que fritía, e era unha zapatilla, non un bistec...".⁷⁴

Non faltarán tampouco exemplos varios de películas de Maciste e Rintintín, que gozaban de moi boa aceptación, ou o caso de artistas como Greta Garbo, reclamo dunhas películas que soían constituír un éxito case asegurado. É o caso de Ana Karenina (Edmund Goulding, EUA, 1927), proxectada o 29 de decembro de 1929; ou, no 1932, Lam ujer ligera (Clarence Brown, EUA, 1928) o 24 de xaneiro, e Orquídeas salvajes (Sidney Franklin, EUA, 1929) o 10 de marzo.

Dos gustos do público, xunto á relación de películas dada ata o de agora, fala claramente o listado dos filmes de maior éxito nestes anos:

PELÍCULAS MÁIS VISTAS NO SALÓN VARIEDADES: 1924-1932⁷⁵

Ano	Data	Título	Recadación
1924	28-9; 5, 12, 19, 26, 30-10; 1, 2, 6-11	Hombre León ¿?	1.531'3 ptas
1925	3, 4, 6, 8, 11, 18, 22-1	La torre de Nesle	1.436'24 ptas
1926	21, 25, 28-2; 7, 11, 14-3	El botín de los piratas ¿?	909'2 ptas
1927	19, 20-3	Juana de Arco	621 ptas
1928	¿?	¿?	¿?
1929	13, 17, 24, 27, 31-10; 1, 3-11	La torre de Nesle	1.250 ptas
1930	30-3	El santo de Asís	303 ptas
1931	25-12	La ciudad del placer ¿?	325 ptas
1932	28-2	Rey de reyes	602 ptas

É doado observar nesta lista a evolución á que faciamos referencia. A película máis vista do 1924 é un longuíssimo

serial contratado a Vilaseca y Ledesma, que supera con moito a todos os demais filmes, entre os que contan cunha recepción moi favorable os grandes dramas de sociedade italianos.

O grande éxito do 1925 é unha serie francesa, La torre de Nesle (Pierre Marodon, 1923), que xa comezara a proxectarse a finais de 1924. De novo avántaxa con moito ós filmes que a seguen, como La casa del misterio (Alexandre Volkoff, Francia, 1923), oito episodios proxectados os días 15, 16, 23, 24 e 30 de agosto, 6, 13 e 20 de setembro de 1925, que recadaron en total 838'9 pesetas. Aventuras e misterio foron os aspectos que máis atraeron o público á sala ese ano.

No ano 1926 as aventuras seguen a impoñerse, ó título (americano) sinalado na táboa ségueno outros do mesmo xénero (varios deles tamén de piratas), así como películas do Oeste, moi requiridas. No medio delas "cólase" a xa citada Las dos niñas de París que consegue facer unha taquilla de 806 pesetas.

En 1927 o filme de Cecil B. De Mille, Juana de Arco (EUA, 1917) amósase imbatible; e no ano 1929 é moi significativo ver como a reposición de La torre de Nesle volve bater todas as marcas, xa que a segunda película máis vista, El hombre del Hispano (Julien Duvivier, Francia, 1926), obtén tan só 236 pesetas.⁷⁶

Ó ano seguinte a temática relixiosa encabeza a lista con El santo de Asís (Giulio Antamoro, Italia, 1927), aínda que con escasa diferenza de Metrópolis que recada 299 pesetas, ou cintas españolas como Currito de la Cruz (Alejandro Pérez Lugín, 1926), que entre os días 25, 27 e 28 de xullo consegue 252 pesetas. En 1931 a película indicada vai acompañada de títulos que remiten fundamentalmente ó xénero bélico de aventuras, dos que o máis representativo é Llegó la escuadra (Malcolm St. Clair, EUA, 1928), que o 1 de marzo fai unha recadación de 270 pesetas.

Por último, supera con moito a todos os demais filmes en canto a cantidade conseguida por un só día de exhibición, de novo Cecil B. De Mille con Rey de reyes (EUA, 1927), que será a última película muda máis vista no cine Variedades.

Por outra banda, cando unha película espertaba moito interese, non se dubidaba en emprender arduas negociacións para conseguila, a poder ser ó mellor prezo. Un dos casos máis significativos é o dunha película española de enorme sona a mediados da década: La Casa de la Troya (Alejandro Pérez Lugín e Manuel Noriega, España, 1924). Ante o éxito colleitado por toda Galicia, José López manifesta o seu interese a Antonio Méndez Laserna en marzo de 1925. Pero este xa tiña o filme comprometido con Vilagarcía de Arousa (onde

se estaba a proxectar nese momento), Salamanca e prazas sucesivas, polo que na súa resposta recoméndalle o seguinte:

“Ya que tiene interés en proyectarla, diríjase a su propietario Sr. Moriyón... Advírtole (sic) que pretenderán un precio bastante crecido; sírvale de norma que Betanzos, pueblo de poca importancia, ha pagado la cantidad de MIL PESETAS por dos días de proyección... Para hacer mayor fuerza, a la vez que se dirige (sic) al propietario, debe dirijirse (sic) también a su autor: D. Alejandro Pérez Lujín...”⁷⁷

José López opta por apelar directamente a Alejandro Pérez Lujín, e poucos días despois recibe un telegrama de A. Moriyón no que manifesta:

“El Sr. Pérez Lujín me entrega su acta del 13 referente a exhibir en esa nuestra película “LA CASA DE LA TROYA” y accediendo gustoso a las indicaciones de mi Sr. Socio de dar a Vds. un precio excepcional, le manifiesto que seiscientas pesetas por dejarles la copia dos días”.⁷⁸ Finalmente, o prezo conseguido será o de cincocentas pesetas por tres días de exhibición. A película pasarase os días 7, 8 e 9 de xuño de 1925 e recadará 726'30 pesetas, o que xera polo tanto beneficios para o Variedades.

A favorable acollida do cine patrio que se dá na segunda metade da década (en paralelo á continuidade dos éxitos sobre todo hollywoodienses) materializarase no empeño que José López amosa por outros tres filmes: Maruxa (Henry Vorins, 1923), La verbena de la Paloma (José Buchs, 1921) e Flor de España o la leyenda de un torero (Helena Cortesina e José María Granada, 1921). Román González responde a este interese comunicando: “Puedo cederle las tres que desea, ahora bien esas cintas ya sabe se hacen pagar precios fabulosos... si V. me hace contrato de servirle yo programas cierto tiempo... se las dejaré a 50 pts”,⁷⁹ o que sinala é un bo negocio xa que na provincia están a contratarse a tanto por cen.

O empresario cambadés non acepta ese prezo e pide 35 pesetas, ó que Román González responde que “...no hay alquilador que le deje una cinta española de cualquiera zarzuela que sea en pts 35 ni en 50...”⁸⁰ e para convencelo continúa na mesma misiva ensalzando os filmes, dicindo por exemplo que “...Maruxa es una cinta netamente gallega sacada en esas rías, con vista de esa y de toda la provincia, letreros en gallego (y que todo esto es cierto, pues ahí estuvieron los de Celta Film... más de un mes impresionando) y dando más programas la dejo al precio irrisorio de 50 pts...”⁸¹ Pero ante a falta de resposta será finalmente o distribuidor quen claudique, aceptando o prezo

solicitado e remarcando o bo negocio feito por José López, xa que, segundo as súas propias palabras, estas tres películas “...tenga en cuenta que son las que han acreditado todas las españolas que han salido luego y ninguna les llega a estas”.⁸² Curiosamente, ningunha das tres chega a proxectarse no Variedades, probablemente por incompatibilidade nas datas.

O interese polos filmes españois seguirá a verse con posterioridade, por exemplo no ofrecemento de cintas como Boy (Benito Perojo, 1925) por Federico Monroy Arizmendy, que a define como “la mejor producción que hasta la fecha se ha filmado en España”.⁸³ E observáremolo xa no cambio da década, na proxección no 1930 de filmes coma: Agustina de Aragón (Florián Rey, 1929), o 13 de abril; o xa comentado Currito de la Cruz ou El lazariillo de Tormes (Florián Rey, 1925) o 21 de agosto. Tamén en 1931, con La copla andaluza (Ernesto González, 1929) o 10 de maio; e Corazones sin rumbo (Benito Perojo, 1928) o 27 de decembro. Todas elas cunha positiva acollida.

Outra mostra de negociacións, de 1925, son as relacións comerciais que José López establece co Cabildo Metropolitano de Santiago de Compostela, e nas que se interesa por unha película relixiosa. Non sabemos de que película se trata, pero si que custaba cen pesetas, tiña cinco partes e contaba co aliciente de que “...allí aparecen los Marqueses de Figueroa y el sobrino Juanito. Lo de Jerusalén, Nazaret, lo de Pompeya (esto sobre todo) y Roma está tomado bien y es de lo más curioso que se puede dar a los católicos”.⁸⁴ O propio Cabildo remata esa carta recomendando: “Anúnciela mucho, como cosa religiosa, propia de este tiempo. Llame al Sr. Cura para que la vea”.⁸⁵ Así e todo, houbo problemas cos días reclamados polo cine,⁸⁶ e finalmente a cinta non chegou a proxectarse na vila a pesar da insistencia.⁸⁷

A afección polas películas relixiosas, acentuada segundo a época do ano (Semana Santa, Nadal...), foi xeneralizada ó longo de todo este tempo e, ó caso comentado, podemos engadir unha negociación á inversa, co ofrecemento a José López do filme *Secreto de confesión* (José Fernández Caireis e Pepín Fernández, España, 1926). Nunha oferta de programación para 1926, Federico Monroy Arizmendy propón: “Como yo sé que V. es amante de los programas religiosos por pedírselos sus clientes, le participo que tengo una serie en dos jornadas muy linda titulada SECRETO DE CONFESIÓN... se la ofrezco para proyectar en dos Domingos en Pts 80”.⁸⁸ Coma no caso anterior, tampouco chegou a exhibirse en Cambados.

E cambiando de aspecto; como apuntabamos ó inicio, o contexto histórico é determinante, e así a ditadura de Primo de Rivera ha ter consecuencias tamén no sector da exhibición. A censura de filmes é unha práctica frecuente nestes momentos, e isto participásenos, no caso de Cambados, especialmente polos telegramas enviados ó Concello, onde se notifica qué películas eran consideradas “perigosas”. Esta cualificación podía vir condicionada por ideas políticas (fundamentalmente) ou aspectos morais.

Os exemplos datan de cedo, e en 1924 temos xa varios. Unha orde gubernativa de decembro dese ano aclara: “la película conocida por *Kosm igsm arkk* (sic), en la que se hieren los sentimientos atacando la dignidad de los naturales de un país amigo de España, queda prohibida terminantemente... en los salones-cine de este Ayuntamiento”.⁸⁹ A película referida é a francesa *Koenigsmark* (Leónce Perret, 1923). Nese mesmo documento, en carta do día seguinte, engádesa a prohibición expresa de proxectar *Los cuatro jinetes del Apocalipsis* (Rex Ingram, EUA, 1921) e calquera outra obra de Blasco Ibáñez.

A censura alcanzaba tamén os sucesos da actualidade, de aí telegramas como, dese mesmo ano, aquel que comunica: “sírvasse de prohibir la exhibición de toda clase de películas que guarde relación con asesinato correo exprés Andalucía”.⁹⁰

Dando un salto dun par de anos, no 1927 atopamos novos casos de censura. Os máis frecuentes seguen a ser os relacionados coa ideoloxía política, que leva tanto a suprimir escenas como a prohibir o filme. Da primeira situación serve de exemplo o seguinte telegrama:

“Queda autorizada proyección película *La (ilexible) siniestra* de la Casa Edison film con supresión escena siguiente fusilamiento soldado Antonio Marchena y en la que el teniente Carvajal se acerca al fusilado con intención de descargarle tiro gracia”.⁹¹

Da segunda queda constancia coa prohibición da exhibición de filmes como *El fin de San Petersburgo* (Mikhail Doller e Vsevolod Pudovkin, URSS, 1927), por facer propaganda bolxevique, *Siberia* (Víctor Schertzinger, EUA, 1926),⁹² ou *Los bateleros del Volga* (Cecil B. De Mille, EUA, 1926).⁹³

Xunto ó aspecto político, a moral non deixa de ser o outro gran punto de referencia. Sen saír do ano que estamos a ver, autorízase por exemplo a proxección de *Los amores del monarca* (Alan Crosland, EUA, 1927), pero con supresión da escena “...que representa momento en que protagonista después haber sido desgraciada por amante vuelve a buscarle en ocasión haber este ingresado como seminarista y desarrollándose escena

ante altar mayor cuando aquel va rezar ante el mismo”.⁹⁴ Claro que, en ocasións, autorizaranse tras un exhaustivo exame filmes antes prohibidos, como por exemplo *La m alcasada* (Francisco Gómez Hidalgo, España, 1926).⁹⁵ A partir do 1929, co final da ditadura de Primo de Rivera, estas películas terán vía libre para a exhibición, e en Cambados proxectaranse por exemplo *Los cuatro jinetes del Apocalipsis* (15 de agosto de 1930) e *Los bateleros del Volga* (25 e 26 de xaneiro de 1931). Tamén neste momento, e cun cambio de década marcado por un período de transición política, haberá unha tendencia a retomar películas de principios ou mediados dos vinte, algunhas non proxectadas con anterioridade en Cambados (como *Los tres mosqueteros* (Max Linder, EUA, 1922), o 14 e 15 de setembro de 1930) e outras si. Neste caso, o pasalas de novo non facía nin moito menos diminuír a asistencia de público, sirva de exemplo a reposición de *La torre de Nebeou La Casa de la Troya*, que volve colleitar un novo éxito o 13 e 14 de xullo de 1930.

Os cambios políticos e sociais tamén terán a súa incidencia na marcha do negocio. A principios da década as recadacións por sesión eran bastante cuantiosas, esta situación irá cambiando conforme pasen os anos, e a mediados dos vinte os ingresos diminúen. A finais baixan inda máis, pero sobre o 1929 remontan, a partir do 1931 (coa caída da monarquía e a conseguinte complicación na situación política do país, a crise económica...) comezan unha nova baixada, que só se remontará cando Cambados se apunte á renovación do eido cinematográfico: a introdución do cine sonoro.

Pero no discorrer desta década imos atopar unha lagoa de dous anos nos que hai un baldeiro documental considerable, tanto nos Libros de Contas de José López como nas referencias en prensa. Este baldeiro abrangue aproximadamente de maio do 1927 ó mesmo mes no 1929.

En febreiro de 1927 morre a muller do empresario, e é probable que sexa a raíz dese acontecemento que se desentenda temporalmente do negocio. A constatación pódennola dar dúas cartas dirixidas a el no mes de abril de 1927. A primeira, da Hispano American Films S.A., acusa o recibo o día 22 dunha carta pola que “...quedamos enterados de que, con fecha 1º de mayo, deja Vd. de ser empresa del Salón Variedades de esa plaza... suponemos que el Sr. Mouriño se hará cargo de los contratos pendientes...”.⁹⁶ A segunda, de Casimiro López González, ven a confirmalo ó transmitirille “tomo nota de que va a dejar de ser Empresario de ese Teatro...”, engadindo que “...como quiera que el contrato que con

Vd tengo fue hecho para ese Salón espero que al cedérselo al Sr. Mouriño se lo entregue”.⁹⁷

O novo empresario sería polo tanto o seu socio, Amador Mouriño, a pesar de ofertas como a do mesmo Casimiro López González, que no mes de marzo comunicáballe que “si por casualidad Vd dejase el Salón yo no tendría inconveniente en hacerme cargo de él siempre a base de que su Sr hijo político se encargase de la Administración”.⁹⁸

A pesar da falla de documentación nos meses que seguen é posible afirmar que o cine seguiu a funcionar. Apoiámonos para isto na memoria colectiva, xa que a opinión coincidente é que o cine non pechou en ningún momento ata a morte de José López, pero tamén nunhas notificacións atopadas na Casa do Concello. O tema dos incendios nos cinematógrafos era unha cuestión que nos anos vinte seguía a preocupar en gran maneira, e por iso vanse aprobar novas medidas para a súa prevención. A Cambados remitírase en 1928 a indicación de prover de extintores de incendios o cine,⁹⁹ e ese mesmo ano tamén se obrigará a equipar as salas dun “...aparato previsor incendios de las cintas cinematográficas... procediendo a la suspensión del espectáculo en aquellos que no la hayan cumplido hasta tanto no se provean de los citados aparatos”.¹⁰⁰ Atopar estas notificacións fai pensar que o cine seguía en funcionamento, e que probablemente se adecuase ó novo regulamento dentro do prazo establecido.

En maio de 1929 José López volve de novo encargarse do negocio, e desta vez farao xa sen interrupción. Por último, ó fío do amentado cambio de aparato, no Variedades non se descoidarán en todo este tempo aspectos como o equipamento da sala e a renovación da maquinaria. Por iso vemos, por exemplo, como en 1926 se mantén correspondencia coa empresa Gaumont interesándose polos diversos aparellos, así como por unha serie de pezas para un Crono Profesional Serie VII A.,¹⁰¹ que non puideron ser remitidas xa que se deixaran de fabricar.¹⁰² Pouco despois, ante a necesidade de cambio, facilitaráselle a José López un “Presupuesto de un Crono C.M. tipo B gran modelo 1925, un motor para corriente continua y alterna, y un arco de espejo”.¹⁰³ Fose este ou non o adquirido, o que si é seguro é que ese cambio foi unha realidade no momento.

Período sonoro: 1933-1940

Comezado o novo decenio e xa ben entrada a Segunda República, o cine cambadés ha sufrir un xiro radical marcado pola chegada dun novo invento: o cine sonoro.

Esta é, ademais, a década na que o Variedades perde a hexemonía da exhibición cinematográfica en Cambados, debido á apertura a principios desta (1934) do que será o segundo cine estable da vila: o Juventud. Tamén é unha década decisiva a nivel histórico no noso país, xa que os enfrontamentos cada vez máis acuciantes que se estaban a desenvolver no período republicano desembocarán en 1936 na guerra civil. Esta guerra derivará no establecemento, a partir de 1939, dunha ditadura que abranguerá un amplo e emblemático período de tempo, o tercio central do século XX.

Pero vaíamos paso a paso. As primeiras experimentacións co sonoro comezan xa a finais dos anos vinte. En 1929 nos EUA dáse unha total paralización do cine silente en favor da nova incorporación, pero en Europa este cambio non será definitivo ata pouco máis tarde. Tamén España contará con esa demora na implantación concluínte do sistema sonoro, que non será unha realidade plena ata 1930, aínda que as primeiras exhibicións xa se deran o ano anterior. No caso galego Vigo é a primeira poboación que coñece, en marzo de 1930, o cine sonoro. Nese mesmo ano, irase implantando moi de vagar nas capitais de provincia e cidades máis sobresaíntes, e a partir do 1931 noutros núcleos urbanos (Tui, Porriño...). As vilas de menor entidade terán que esperar un pouco máis, e conformarse nun principio con acollelo de xeito transitorio. Pero ante a constatación do seu imparabile avance, xunto co éxito comercial, dende 1932 comecemos a ver como aumenta o número de cines que cambiarán de sistema, o que dará á súa vez un novo pulo á exhibición cinematográfica.

No que atinxe a Cambados, os primeiros contactos co cine sonoro tiveron lugar no Variedades, pero remontándose xa a 1931 e 1932. Neses dous anos dúas películas ben diferentes viñeron amosar ós cambadeses as posibilidades do novo invento:¹⁰⁴ *La jaula de los leones* (Fred J. Balshofer, EUA, 1931) e *La llam a sagrada* (William C. McGann e Guillermo Prieto Yeme, EUA, 1931).

A primeira delas proxectouse o 8 de decembro de 1931, e conseguiu unha recadación de 139'50 pesetas, cantidade aceptable pero aínda así por embaixo de moitos outros filmes silentes proxectados o mesmo mes. En canto á segunda, cubriu as sesións tamén dun só día, o 17 de abril de 1932, obtivo 100 pesetas (cando o aluguer custara 75), de novo unha cantidade digna pero que denota que non espertou un interese superior ás grandes estreas silentes.

Tamén en 1932, nunha carta de Gómez Hermanos a José López con motivo de notificar as contas pendentes

polo aluguer dunha serie de películas (mudas), non se deixa de comentar a marcha da instalación do sonoro en Vilagarcía, animando a seguir o exemplo en Cambados nos seguintes termos:

“El asunto ‘sonoro’ se va encarrilando ya, y suponemos que el próximo mes de Abril funcionará ya en nuestro Salón. El aparato será... el Western Electric. Esperamos que Vd también lo instalará pronto si da aquí el resultado que nos permitimos esperar”.¹⁰⁵

A instalación definitiva do aparato en Vilagarcía terá lugar ese mesmo ano, pero Cambados aínda deberá esperar outro máis antes de que eses desexos se materialicen.

En realidade, a vila cambadesa apuntouse relativamente cedo á nova tendencia, xa que outros lugares coa mesma, ou similar, densidade de poboación tiveron que esperar un ou dous anos máis para levala a cabo (no ano 1935 a instalación da infraestrutura sonora aínda non era definitiva en toda Galicia). Do 1933 data tamén, a instalación en Vilanova de Arousa ou A Estrada, mentres que un ano máis tarde chegará ó Grove, Caldas de Reis...

A primeira nova (en prensa) que rexistra o proxecto de dotación a Cambados dun equipo sonoro estable data do 25 de maio de 1933, e transmite a relativa sorpresa e ilusión que espertou o comunicado:

“Inesperadamente, nos llega la noticia de que pronto vamos a disfrutar del cine sonoro en este pueblo... De labios del empresario señor López oímos la grata noticia de que el próximo mes funcionará en Cambados el cine sonoro. Con mucha satisfacción damos la noticia a la afición local”.¹⁰⁶

En realidade, o mes de xuño resulta un pouco precipitado e a nova adquisición non chegará ata xullo. O día 6 El Pueblo Gallego comunica brevemente:

“Como habíamos anunciado, se está procediendo en el Salón Variedades, a la instalación de un modernísimo equipo de cine sonoro. Con verdadera ansiedad se espera su inauguración”.¹⁰⁷

Pero é o Faro de Vigo o que, o día 7, nos facilita a data da estrea. Tras celebrar a iniciativa do empresario, no seu afán de facilitar ó público os modernos adiantos e incorporar a vida recreativa da vila ás necesidades do momento, sinala que o aparato sonoro “será inaugurado en dicho local el próximo domingo día 9”.¹⁰⁸ O 9 de xullo de 1933 terá lugar, por tanto, a primeira proxección no Variedades co novo aparato de reprodución de son. Curioso é observar como vinte e catro anos máis tarde da inauguración do cine, esta data significativa volve cadrar coa celebración das festas de San Benito (aínda que o día propio

fose o 11). A pesar de que neste caso é probable que non fose algo intencionado, polo menos dende un principio, non deixa de subliñar o feito de que esta festa fose, e siga a ser, unha das máis importantes da poboación.

O Libro de Contas de José López dedicado a esta nova etapa do cine comeza a rexistrar as sesións a partir do luns día 10, pero non é excesivamente arriscado aventurar, por non dicir afirmar, que a película proxectada nese día 9 foi a mesma que a do 10 e 11: Viva la libertad (1931), filme francés dun gran mestre xa do cine silencioso, René Clair. Tamén podería vir confirmalo unha carta enviada por Gómez Hermanos ó Variedades,¹¹⁰ rexistrando os custos das películas dese mes e pedindo o seu aboamento. Os títulos sinalados e a súa orde son os mesmos que no Libro de Contas, sen engadir ningún novo, e a referencia inmediatamente anterior a Viva la libertad sinala “cuenta cine mudo”. En canto ó aparato instalado, non foi o empregado en Vilagarcía, senón un Zeiss-Ikon Luxophone. Nun principio é normal que ó operador lle custase adaptarse ó cambio, o que deu como resultado unhas primeiras sesións nas que as películas “saltaban”, había alteracións no son... No Faro de Vigorecóllese, nunha crónica deses primeiros días, como pese a calidade dos filmes e os aplausos que suscitaron, “...quizá la poca pericia dió lugar a ser cortadas en muchas partes. Esperamos que ante la comprensión del público se evite en lo sucesivo este abuso”.¹¹¹ Meses máis tarde, aínda xurdían problemas ocasionais á hora de manexar o aparato, como testifica unha carta de Gómez Hermanos en referencia ó estado do filme Cinópolis (José María Castellví e Francisco Elías, Francia, 1931): “la película han vuelto a pasarla en prueba nuestros operadores después de venir de ahí, y aseguran que la perforación ha sufrido mucho en ese aparato. Lo atribuyen a que pueda estar demasiado fuerte el muelle de la bobina que recoge (sic) la película en la parte baja del aparato, que al hacer demasiada tirantez puede rasgar la perforación”, e recomenda por tanto “...evitarlo haciendo que la marcha de esa bobina sea suave aún cuando llegue a pararse cuando está demasiado cargada, en cuyo caso se le ayuda un poco con la mano”.¹¹²

Tamén as melloras no equipamento do sonoro e a adaptación da sala ás novas condicións sucederanse ó longo destes anos, como amosa a incorporación de novos altofalantes á zona de Xeral en 1935.¹¹³

José López apostou forte por tanto neste asunto, e puido facer fronte ós gastos do cambio de aparato e demais modificacións orixinadas por este, grazas á masiva afluencia de público que se achegara de poboacións

colindantes para gozar do acontecemento. De feito estes primeiros anos do sonoro han ser a época dourada do Salón Variedades, época que, para máis concretar, corresponderase co período republicano.

En consonancia a iso, os días de proxección sufrirán ata 1936 un lixeiro incremento respecto á década anterior. Ós habituais xoves (denominados “jueves de moda”) e domingos (que seguen a ser os días privilexiados), súmanse ocasionais luns, martes... aínda que nunca dun modo fixo, polo que non se creará unha pauta de exhibición para eles.

Das distribuidoras coas que traballa agora o Variedades non se pode dar unha listaxe tan exhaustiva coma no período silente, pero vai ser fundamental a relación establecida cos xa aludidos Gómez Hermanos de Vilagarcía, que xestionarán practicamente todos os contactos coas outras distribuidoras, aínda que nalgunha ocasión Cambados tamén se comunique de xeito directo, por exemplo, coa Metro-Goldwyn-Mayer (Ibérica S.A.) en Madrid. Fosen cales fosen as sucursais e casas de distribución, o que si é seguro é que ante todo José López traballou coas de sona internacional, e así as películas proxectadas pertencían fundamentalmente á Warner Brothers, Fox, Filmófono, Metro-Goldwyn-Mayer, United Artist ou Paramount, e en menor medida, Capitolio e Radiofilm. Delas pretendeu, á súa vez, conseguir as estreas o máis rápido posible, o que se ve no feito de que os filmes aquí proxectados fosen en moitas ocasións estreados ese mesmo ano, fronte ós retrasos (que incluso chegaban a unha década ou máis) do período silente. Isto evidénciase sobre todo nun primeiro momento, polo que tamén hai que ter en conta a relativa novidade do sistema sonoro e a inicial falta dunha abundante canteira de títulos neste. Así, por exemplo, en 1933 proxectáronse filmes dese mesmo ano, coma *Cascarrabias* (Cyril Gardner, EUA) ou *Toda una vida* (Adelqui Migliar, EUA), e no 1934 ocorreu o mesmo con outras como *Melodía prohibida* (Frank R. Strayer, EUA-Arxentina).

Nun primeiro momento, na transición dun sistema a outro, a implantación do sonoro non é rotunda, aínda quedan toda unha serie de películas mudas ás que hai que dar saída e que ademais eran reclamadas polo público. Por iso nun principio (máis ben nos dous primeiros anos: 1933 e 1934) aínda se proxectan no Variedades algunhas delas, aínda que moi poucas, e a súa desvantaxe numérica irá acentuándose cada vez máis ata desaparecer definitivamente na segunda metade da década. Entre os filmes silentes exhibidos en Cambados con posterioridade ó mes de xullo de 1933 cóntanse títulos de favorable acollida, como en 1934:

En cuerpo y alma (Oscar Micheaux, EUA, 1925) o 27 de maio; a famosísima *Ben-Hur* (J.J. Cohn e Fred Niblo, EUA, 1925) o 15, 16 e 18 de xullo; ou *Violetas imperiales* (Henry Roussel, Francia, 1924) os días 29 e 30 do mesmo mes. Por citar algúns dos exemplos máis representativos. Por outra banda, o lixeiro desfase na implantación do sonoro en Europa con respecto dos EUA levará a unha volta nas tornas da produción cinematográfica. Norteamérica vai verter a hexemonía á hora de realizar as novas películas, xa que foi o primeiro país en experimentar e apostar por elas, sacando unha clara vantaxe técnica e artística sobre as diferentes cinematografías europeas, que nun principio miraban con reticencia estes avances. Así, fronte á pluralidade e heteroxenia do cine silente, coa proliferación de produtos de moi diferentes nacionalidades que se alternaban na programación, o mercado pasará agora a ser acaparado de xeito case exclusivo por filmes dos EUA.

Pero ademais estaba o problema do idioma, que desembocará como solución primeira nas famosas “versións múltiples” dos anos trinta (fundamentalmente da súa primeira metade), filmes rodados nos EUA ou nos estudos franceses de Joinville, onde dunha mesma película se facían diferentes versións con equipos de distintas nacionalidades. A Cambados chegaron en maior medida as realizadas nos EUA, películas feitas en Hollywood (ou nalgún outro lugar pero con capital desta industria) para facerse co mercado hispano-falante, tanto en dobres versións coma unicamente en castelán. Entre estas últimas contaránse producións con personaxes que se converterán en auténticas estrelas do momento, e a proxección dos seus filmes será todo un acontecemento no Cambados (e outras tantas vilas) da época: o galán José Mojica, Mona Maris, Carlos Gardel, Imperio Argentina...

Chegamos así a outro punto esencial, que é a explosión do cine musical, xénero por excelencia destes primeiros anos. E dentro do musical especialmente a súa vertente “zarzuelera”, que no período republicano foi sen dúbida a que contou con máis adeptos, un cine de anécdotas simples e sentimentos a flor de pel, e o que é máis importante, cantado en español. Estas películas anunciábanse no Variedades con grandes cartelóns nos que se subliñaba: “cantada y hablada en español”, un reclamo que non fallaba nunca.

Algúns exemplos deste cine rodado nos EUA pero falado, e as veces cantado, en español, poderían ser no 1933: *Cheri-Bibi* (Carlos f. Borcosque, 1931), proxectada o 24 e 25 de setembro; *Salga de la cocina* (Jorge Infante, 1930), con Miguel Ligeró, 1 e 2 de outubro; *Camino*

del infierno (Richard Harlan, 1931), 19 e 20 de novembro; ou *Del mismo barro* (David Howard, 1930), 31 de decembro de 1933 e 1 de xaneiro do seguinte ano. En 1934: *El presidio* (Edgar Neville e Ward Wing, 1930), 29 e 30 de abril; *Mamá* (Benito Perojo, 1931), 6 e 7 de maio; e *El proceso de Mary Dugan* (Marcel de Sano e Gregorio Martínez Sierra, 1931), con José Crespo e María Fernanda Ladrón de Guevara, o 20 de maio. En 1935 casos como *Una viuda romántica* (Louis King, 1933), 10 e 11 de febreiro, ou *Yo, tú y ella* (Jonh Reinhardt, 1933), 24, 25 e 26 de febreiro; e no 1936 seguiremos a atopar filmes coma *Cuesta abajo* (Louis J. Gasnier, 1934), con Carlos Gardel, o 12 de xaneiro. Pero entre estas películas han destacar especialmente as protagonizadas por José Mojica, que poderíamos definir case coma o grande evento do cine desta década, arroupado case sempre pola presenza feminina de Mona Maris ou Conchita Montenegro. Algunhas delas: *Hay que casar al príncipe* (Lewis Seiler, 1931), o 22 e 23 de xullo de 1934; *La cruz y la espada* (Frank R. Strayer e Miguel de Zárraga, 1934), 19 e 20 de maio de 1935; ou *El precio de un beso* (James Tinling, 1930), o 1 de xaneiro de 1936.

Tampouco faltaron, aínda que fosen os menos, filmes españois rodados en España por directores como: Benito Perojo, caso de *Un hombre de suerte* (1930), o 30 e 31 de xullo de 1933, e *Susana tiene un secreto* (1933), 16 e 17 de setembro de 1934; ou Florián Rey, con filmes coma *Sierra de Ronda* (1933), o 22 e 23 de abril de 1934.

Ó lado delas tamén se situaría *Alalá* (Adolf Trotz, 1933), unha das películas máis representativas do cine republicano, proxectada en Cambados o 7 e 8 de outubro do 1934.

Polo referido ata o de agora, podemos entresacar que outra das consecuencias salientables da aparición do sonoro foi o cambio nas preferencias do público con respecto ós xéneros cinematográficos. É curioso ver como mudan as tornas, e xéneros tradicionalmente de grande éxito sofren agora, polo menos primeiramente, a indiferenza do público. É este o caso dos filmes do Oeste, clarificadora é a petición de José López a Gómez Hermanos, “le agradeceré no me mande más películas del Oeste que no las daré porque aquí no gustan nada”.¹¹⁴ Isto vai evidenciarse incluso nos complementos que as películas seguirán levando durante moito tempo. Nestes, fronte á case exclusividade dos de tipo cómico na época muda, han ir agora gañando cada vez máis protagonismo os noticiarios¹¹⁵ e os filmes de debuxos animados, aínda que sen deixar nunca de lado as comedias.

Pero o mellor modo de observar estes cambios é por medio dunha nova lista cos títulos máis exitosos de parte desta década.

PELÍCULAS MÁIS VISTAS NO SALÓN VARIEDADES: 1933-1937¹¹⁶

Ano	Data	Título	Recadación
1933	27, 28-8	Su noche de bodas	779 ptas
1934	21, 22-1	La mujer X	860 ptas
1935	9, 10, 11, 12-3	El negro que tenía alma blanca	1.174 ptas
1936	4, 5, 6, 7-4	El signo de la cruz	745 ptas
1937	31-1, 2-2	El día quem equieras	468 ptas

Para comezar, o filme máis visto de 1933 é un título con Imperio Argentina dirixido por Louis Mercanton e Florián Rey, rodado en EUA en 1931. Non moi lonxe, con 643 pesetas recadadas nos días 13 e 14 de agosto, está unha produción arxentino-estadounidense, *Luces de Buenos Aires* (Adelqui Migliar, 1931), protagonizada nesta ocasión por Carlos Gardel. Os títulos que os seguen sitúanse nunha mesma tendencia, xa que o público cambadés amosou claramente a súa preferencia por películas como: a xa citada *Cinópolis* tamén de Imperio Argentina, que conseguiu 590 pesetas o 5 e 6 de novembro; *Sevilla de mis amores* (Ramón Novarro, EUA, 1930), con Rosita Ballesteros, e as súas 572 pesetas o 26 e 27 do mesmo mes; ou *Niebla* (Benito Perojo, Francia, 1932), con 560 pesetas o 3 e 4 de setembro. Todas elas versións en castelán, seguidas por unha única película rodada en España, *La pura verdad* (Florián Rey e Manuel Romero, 1931), con 505 pesetas o 23 e 25 de xullo; ou a única produción realmente estranxeira que acadou certa sona ese ano, *Trader Horn* (W.S. Van Dyke, EUA, 1931), filme de aventuras e segunda película sonora en proxectarse no Variedades (o 16 de xullo), cunha recadación de 445 pesetas.

A primacía no ano 1934 vai estar a cargo de *La mujer X* (Carlos F. Borcosque, EUA, 1931), drama en español protagonizado por Rafael Rivelles e María Fernanda Ladrón de Guevara, que obtivo 860 pesetas o 21 e 22 do primeiro mes do ano, cun aluguer que custou 300.¹¹⁷ Tampouco desmerecen as cantidades acadadas por outros filmes: o romántico musical *El rey de los gigantes* (Frank R. Strayer, EUA, 1933),¹¹⁸ co inefable José Mojica e Rosita Moreno, e as súas 762 pesetas do 14 e 15 de outubro; a comedia española *Unam oreña y una rubia* (José Buchs, 1933), 559 pesetas o 25 e 26 de marzo; ou *Mi último amor* (Lewis Seiler, EUA, 1931), de novo con José Mojica, que recadou 540 pesetas entre o 14 e 15 de xaneiro.

Está claro qué tipo de filmes eran os que chamaban a atención, aínda que tampouco hai que deixar de lado outros coma o citado Ben-Hur (con 468 pesetas) ou El doctor Frankenstein (James Whale, EUA, 1931), con 445 pesetas o 1 e 2 de novembro.

Do ano anterior ó comezo dos enfrontamentos armados resalta o filme que sen dúbida bateu todas as marcas da década, El negro que tenía alma blanca (Benito Perojo, 1934), drama musical español con Antoñita Colomé, que se mantivo catro días en cartel con cheos en practicamente todas as súas sesións.¹¹⁹ A bastante distancia situarase o outro éxito do ano, a cinta, tamén española, Sor Angélica (Francisco Gargallo, 1934), con “só” 855 pesetas (o 29, 30 e 31 de xullo). A variedade achégaa agora Tarzán y su compañera (Cedric Gibbons e Jack Conway, EUA, 1934), que ocupa o terceiro posto pero con grande diferenza, como constatan as 545 pesetas acadadas (2, 3 e 4 de marzo). Aínda que o filme que o segue moi de preto, con 536 pesetas obtidas, non deixe de contar de novo con José Mojica e Rosita Moreno: La fronteras del amor (Frank R. Strayer e Miguel de Zárraga, EUA, 1934), proxectada o 17 e 18 de novembro.

Pero no período anterior á guerra, xunto ós casos nomeados, en Cambados exhibiranse tamén numerosas películas hollywoodienses, rodadas en inglés e dobradas para o seu pase no noso país. Se agrupamos algúns destes títulos por xéneros, será máis sinxelo completar a panorámica do que foron aqueles anos:

Dramas: dende logo un dos xéneros que seguen a ocupar un lugar privilexiado, reforzado en moitas ocasións pola presenza do “star-system” do país. Algúns exemplos: Danzad locos danzad (Harry Beaumont, 1931), con Joan Crawford, o 21 de setembro de 1933; La confidente (George Abbott, 1931), con Claudette Colbert, o 12 de outubro do mesmo ano; O todo o nada (Roy del Ruth, 1932), con James Cagney, o 8 de febreiro de 1934; El carnet amarillo (Raoul Walsh, 1931), con actores coma Elissa Landi, Lionel Barrymore e Laurence Oliver, proxectada o 26 e 27 de agosto de 1934; ou Letty Linton (Clarence Brown, 1932), tamén con Joan Crawford, o 28 e 29 de outubro do mesmo ano. En 1935: Ladrón de amor (Lionel Barrymore, 1929), 13 e 14 de xaneiro; Com o tú medeas (George Fitz Maurice, 1932), con Greta Garbo, 27 e 28 de xaneiro; La novia de la suerte (Archie Mayo, 1934), con Barbara Stanwyck, 13 e 14 de marzo; La hermana blanca (Victor Fleming, 1933), con Helen Hayes e Clark Gable, o 5 e 6 de maio...

Musicais en inglés: Madam Satan (Cecil B. De Mille, 1930), 30 de novembro do 1933; Deliciosa (David Butler, 1931), 11 de xaneiro de 1934; El desfile del amor (Ernst

Lubitsch, 1929), 18 e 19 de marzo de 1934; Desfile de candilejas (Lloyd Bacon, 1933), 20 e 21 de xaneiro de 1935; Alma de bailarina (Robert Z. Leonard, 1933), con Joan Crawford e Clark Gable, o 24 e 25 de novembro de 1935.

Comedias: nas que brillan cómicos como, de novo, Buster Keaton, en filmes coma Pobre Tenorio (Edward Sedwick, 1931), o 16 de novembro de 1933, e Piernas de perfil (ídem, 1932), 27 e 28 de marzo de 1935; Harold Lloyd con Cinem anía (1932), 27 e 28 de maio do 1935; ou Stan Laurel e Oliver Hardy con, por exemplo, De bote en bote (James Parrott, 1931), o 13 de maio de 1934. Xunto a eles, outras comedias coma Un yanqui en la corte del Rey Arturo (David Butler, 1931), 4 e 5 de novembro de 1934; El teniente seductor (Ernst Lubitsch, 1931), 20 e 23 de xuño de 1935.

Aventuras: Tarzán de los mornos (W.S. Van Dyke, 1932), o 25 de decembro de 1933; El expreso de Shanghai (Josef Von Sternberg, 1932), con Marlene Dietrich, o 3 e 4 de febreiro de 1935.

Tamén atoparemos películas de recoñecidos directores: Erich Von Stroheim e El otro yo (1929), o 10 de agosto de 1933; Ernst Lubitsch con Remordimiento (1932), o 31 de marzo e 1 de abril de 1935; Josef Von Sternberg colaborando de novo con Marlene Dietrich en Fatalidad (1931), o 11, 14 e 15 de xullo de 1935; John Ford con Paz en la tierra (1934), o 29 e 30 de agosto de 1935; ou George Cukor con Cena a las ocho (1933), 15 e 16 de xuño de 1935.

Pero a carón de todos estes filmes norteamericanos, tamén os haberá de nacionalidades como a francesa, aínda que sexan os menos: París-Beguín (Augusto Genina, 1931), exhibida o 6 e 7 de setembro de 1933; Rocambole (Gabriel Rosca, 1932), o 12 e 13 de novembro de 1933; Una noche en el paraíso (Pierre Billon e Carl Lamac, 1931), o 17 e 18 de outubro de 1934; ou Las dos huérfanas (Maurice Tourneur, 1933), o 23 e 24 do último mes dese ano.

Entramos agora nun segundo momento do período sonoro do Variedades, no que o inicio do conflito bélico marcará un punto e aparte, ó igual que en todos os cines da época.

O inicio da contenda tivo lugar en xullo de 1936, e en Cambados triunfou dende un principio a sublevación franquista, para máis concretar o 20 dese mesmo mes. As accións orientadas a conseguir axudas para ese bando comezaron dende os primeiros días do enfrontamento, e o Variedades tamén se verá afectado por este feito. O día 11 de agosto, o alcalde remítelle unha carta a José López onde o informa da creación dunha “Suscripción cambadesa pro fuerza pública”, á

que algúns veciños xa contribuíran xenerosamente con xoias e cartos. Có fin de que o seu exemplo fose seguido, comunica a idea "...de rogar a los propietarios de los cines de la localidad a que den una función cuyo producto se destine a la suscripción expresada".¹²⁰ No que atinxe á exhibición cinematográfica deste ano, ó remitirnos de novo ó gráfico anteriormente plasmado salta á vista que o filme máis visto, *El signo de la cruz* (EUA, 1932), unha superprodución de carácter relixioso de Cecil B. De Mille con estrelas do talle de Fredric March, Elissa Landi, Claudette Colbert e Charles Laughton, estreouse antes do mes de xullo, e o mesmo ocorrerá cos inmediatamente posteriores: *Cuesta abajo* (Louis J. Gasnier, EUA, 1934), con Carlos Gardel e Mona Maris, o 12 de xaneiro (con 412 pesetas); *Un capitán de cosacos* (John Reinhardt, EUA, 1934), de José Mojica e Rosita Moreno, o 26 do mesmo (397 pesetas); e *Canción de cuna* (Mitchell Leisen, EUA, 1933), 6, 7 e 8 de xuño (375 pesetas).

Polo tanto, ata o mes de xullo seguíuse nunha liña de continuidade con respecto ós anos anteriores: as películas máis vistas foron fundamentalmente filmes musicais rodados en español nos EUA, e ó seu lado tamén atoparemos musicais en inglés, como *Bolero* (Wesley Ruggles e Mitchell Leisen, EUA, 1934), con George Raft e Carole Lombard, o 19 de xaneiro; comedias, como *La garra del gato* (Sam Taylor, EUA, 1934), de Harold Lloyd, o 15 de marzo; dramas, con *La nave de Satán* (Harry Lachman, 1935, EUA), de Spencer Tracy, 1, 3 e 4 de maio; ou máis filmes de Cecil B. De Mille, especialmente salientable a *Cleopatra* (EUA, 1934) de Claudette Colbert, o 1 de marzo; e tamén Josef Von Sternberg, con outra das súas obras nos EUA xunto a Marlene Dietrich, *Capricho imperial* (1934), o 24 e 25 de maio.

Chegados ó mes de xullo, o día 20 non houbo proxección, pero isto non tivo por que estar motivado necesariamente polo triunfo do levantamento franquista. Non houbo tampouco unha paralización da actividade do cine, pero o que si se pode constatar é a redución dos días de proxección, en xullo tan só houbo tres, os mesmos que en agosto, seguidos polos dous de setembro (época de estreas, paralizada pola conseguinte falta de material). Así, co estoupido da guerra, os días de exhibición van pasar a reducirse a un á semana (o domingo), e aínda deberán pasar uns cantos meses ata que se volva ós dous días semanais. Isto ocorrerá coa entrada do novo ano e, conforme avance a contenda, asentaranse e ampliaranse de novo os días de proxección, recuperando o ritmo habitual.

En canto ós títulos exhibidos nun primeiro momento, e ata que a situación se estabilice, será normal atoparnos

coa repetición de filmes. Este é o caso, por exemplo, de *Sor Angélica*, de novo o 9 de agosto de 1936; *Angelina o el honor de un brigadier* (Louis King e Miguel de Zárraga, EUA, 1935), 18 e 19 de outubro de 1936, e outra vez o 25 de abril do seguinte ano; ou *El tango en Broadway* (Louis J. Gasnier, EUA, 1934), o 16 e 17 de xuño do 1936, e o 4 de abril de 1937.

Os xéneros que triunfan nestes anos seguen a ser en certo modo os dos anteriores, e por iso a película máis vista do 1937 é, como non, un musical con Carlos Gardel e Rosita Moreno, *El día quem equieras* (Jonh Reinhardt, EUA-Arentina, 1935). Pero séguese agora, con 336 pesetas, unha película de Shirley Temple, *La simpática huérfanita* (Irving Cummings, EUA, 1935), o 7, 8 e 9 de xaneiro. Non vai ser este o único filme da pequena actriz proxectado nestes anos, tamén a atoparemos, en *Ojos cariñosos* (David Butler, EUA, 1934), o 26 de abril de 1936.

Entre outros filmes destes tempos de axitación bélica poderíamos nomear, en 1937:¹²¹ as aventuras de *Tres lanceros bengalíes* (Henry Hathaway, EUA, 1935), con Gary Cooper, 24 e 25 de xaneiro; o filme do Oeste *Nobleza obliga* (Leo McCarey, EUA, 1935), con Charles Laughton, o 14 de febreiro; ou de novo José Mojica en *Las fronteras del amor* (Frank R. Strayer e Miguel de Zárraga, EUA, 1934), o 2 de maio.

Finalmente, outro dos medios que permiten observar a repercusión que se esperaba obtivesen determinados filmes son as facturas das imprentas ás que se lles encargaban os programas para o cine.

A publicidade dos filmes facíase mediante carteis pegados en paredes e farolas, cartelóns pintados na fachada do cine..., e por programas de tamaño máis reducido que se repartían pola vila e arredores. Estes programas (folletos e "afiches") eran enviados xeralmente polas casas distribuidoras (que cobraban por eles), pero tamén era habitual que o dono do cine se fixera cargo da súa impresión. O *Variedades* traballou neste período fundamentalmente con tres imprentas: a Imprenta-papelería José Gregorio, os talleres tipográficos (tamén librería e papelería) de Galicia Nueva e a Imprenta Fariña, sitas as dúas primeiras en Vilagarcía e a terceira en Cambados. Nas facturas conservadas ó respecto pódese observar como os programas acostumaban a encargarse en lotes de cincocentos ou mil por película. Que se demandase unha ou outra cantidade dependía dos días que o filme fose a estar en cartel, da repercusión que se esperase obter, etc.

Outras actividades no local

Neste segundo período do Salón Variedades as proxeccións cinematográficas non han ser o único xeito de empregar o local. Coma ocorrera no primeiro, desenvolveranse toda unha serie de actividades paralelas, pero estas han ir perdendo forza conforme pase o tempo.

Non obstante, nos anos vinte, actividades concretas coma o teatro, actuacións de variedades, interpretacións musicais..., acostumaban a recadar máis cás propiamente cinematográficas. Mención aparte requiren os bailes, que son sen dúbida o gran punto de reunión para a diversión da vila, e que acostumaban celebrarse, os sábados. O conseguido pola venda das entradas destes tamén constituía xeralmente mellor negocio que a recadación do cine. A pesar de celebrarse case todas as semanas, os bailes de máis éxito eran sen dúbida os que se correspondían con ocasións sinaladas, coma por exemplo os celebrados na época do Entroido, que se prolongaban ata ben entrada a madrugada, o que vén recollido algunha que outra vez en crónicas de prensa.¹²²

En canto ás funcións de teatro, realizábanse moitas veces ó longo de toda unha semana, e exemplo de que nun principio constituían un reclamo incluso maior que o cine, poden ser as sesións que en decembro de 1924 ocuparon a programación do 6 ó 11 de decembro e conseguiron 1.323 pesetas, cifra moi superior á que polo xeral acadaban os filmes, a pesar do maior número de días de permanencia en cartel. A recadación das sesións teatrais non baixaba normalmente das 100 pesetas por día de función, cantidade moi apreciable sen contar que, inda máis alá, soía superar as 200.

En realidade, as sesións de cine que ían acompañadas por “varietés” constituían un maior reclamo, e o seu éxito incrementábase en consecuencia. Entre as diversas compañías que aquí actuaron nesta década cóntanse algunhas como:

Compañía Indarte y Castillo: coa obra *El conflicto de Mercedes* o 24 de xaneiro de 1923.¹²³

Compañía de Francisco Vesilla: cunha solicitude de actuación en outubro de 1925,¹²⁴ probablemente levada a cabo.

Compañía Cómico-Dramática Paco Hernández: cun sainete en tres actos representado o 13 de agosto de 1926. Correspondería ó Variedades o 40 % da recadación, obtida por unhas entradas que custaban 1'25 pesetas en Butaca, e 0,60 en Xeral.¹²⁵

Compañía Malvar-Vidal: unha das máis asiduas, frecuentou Cambados entre 1925 e 1927. Contaba coa cantante arxentina Águeda Malvar e o parodista cómico Sr. Vidal. Soían alugar o Salón ó 50 % das entradas¹²⁶. Xunto a eles, actuacións teatrais de xente da vila, como a celebrada en marzo de 1930,¹²⁷ ou musicais, coma o violinista Faustino Temes, director da orquestra do Teatro Jofre de Ferrol, ese mesmo ano,¹²⁸ e incluso

curiosas ocupacións coma un curso de labores da casa Singer, inaugurado o 3 de agosto de 1927.¹²⁹

Tampouco faltarán mitins e conferencias varias. Destacan por exemplo as do Sindicato Agrícola-Católico, o 18 de marzo e 10 de decembro de 1923,¹³⁰ e o 27 de xaneiro de 1924,¹³¹ para as cales se cedeu desinteresadamente o local; un acto de afirmación galega coa presenza de Seoane, Castelao e Cabanillas, o 3 de maio do 1931;¹³² ou un mitin de Unión Derechas o 10 de abril de 1932.¹³³

Co paso cara ós anos trinta a frecuencia de bailes, teatro e demais espectáculos irá diminuindo, descenso que se fará aínda máis acusado coa chegada do sonoro, detonante dunha serie de feitos que xa se viñan anunciando: crise do teatro, redución dos bailes (canda menos no local do cine)...

Aínda así, tampouco se esvaecerán de todo. Seguirá a haber algúns bailes, pero agora case só en festividades sinaladas, como ocasionalmente nalgúns entroidos;¹³⁴ ou algunha velada musical, como a actuación do tenor de ópera José María Jardón, que nas festas do Carme de 1933 cantou no Variedades unhas melodías con letra de Ramón Cabanillas.¹³⁵

Fronte a iso, os que si seguirán a celebrarse ininterrompidamente serán os mitins políticos, como a conferencia dunha representante da Unión Regional de Derechas, María Urraca Pastor, o 25 de xullo de 1933¹³⁶, ou o mitin de Afirmación Confederal do 7 de xuño de 1936, para o que solicita permiso a Xunta Directiva da Sociedade da Industria Pesqueira e Oficios Varios de Cambados.¹³⁷

Esta recensión dos espectáculos non exclusivamente cinematográficos acadará o seu cumio coa guerra civil, na que a súa desaparición será case absoluta. Así mesmo, a iso unirase a imposibilidade de remontar, debido ó peche definitivo do cine en 1940.

A principios de 1940, con 70 anos de idade, morre José López Rodríguez. A concesión do cine estaba outorgada ata o 17 de febreiro de 1942, polo que aínda restan case dous anos para o seu remate. O representante legal e sucesor dos dereitos do finado é o seu xenro, José Fariña Castro, que opta por non continuar co negocio. Por iso, en data de 5 de abril dese mesmo ano, comunica ó Concello “que desde esta fecha renuncia y cede a favor del Ayuntamiento todos sus derechos a la expresada concesión, sin reparación ni indemnización de ningún género por lo que resta del plazo de la misma, pudiendo la Corporación municipal tener, desde ahora, por consolidada la plena propiedad del edificio y disponer de él como convenga a sus intereses”.¹³⁸ Pero xunto a isto solicita tamén que mentres non se transfira ou se acorden as medidas a tomar, se lle permita continuar a explotación do Salón ata que finalice o contrato de proxección dunha serie de cintas cinematográficas pendentes, e establece como data límite o 31 de maio

de 1940, día en que deixará definitivamente libre e a disposición do Concello o edificio.

Esta proposta conta cunha satisfactoria acollida por parte da corporación municipal,¹³⁹ que accede na súa totalidade a estas condicións e resolve vender o Salón para investir o conseguido nun proxecto de interese para o municipio, as obras do mercado. No mesmo documento no que isto se notifica, achégase un prego de condicións para o proxecto, no que se acorda principalmente: vender o soar mediante poxa pública; o soar ou edificio pode venderse na súa totalidade ou en tres porcións (a do norte, a do centro e a restante); a venda realízase co edificio do cine no seu estado actual; o prezo de saída é de 30.000 pesetas pola totalidade da superficie, ou 10.000 por cada unha das partes sinaladas, e terá lugar o 6 de xuño seguinte ás 12 horas; o adquirente deberá edificar, con destino a vivenda ou industria, dentro dun prazo de seis meses (prorrogable a outros seis logo da solicitude)...

O establecemento destas condicións permítenos ademais observar a situación do cine no momento, xa que se dá unha descrición bastante detallada, tanto do solar como do edificio. No referido ó soar, variou un pouco con respecto á aliñación anterior (dato a resaltar xa que será orixe de futuras polémicas) e agora, "...conforme a la nueva alineación, a la que habrá de ajustarse su futura edificación, mide DOS CIENTOS SESENTA Y CINCO metros cuadrados, revistiendo la figura geométrica de un trapecio, cuyos lados mayores, Este y Oeste, tienen TREINTA metros de longitud, el del sur, ONCE y setenta centímetros, y el del Norte, que es el menor, SEIS con

diez centímetros".¹⁴⁰ Respecto ó edificio, nese momento, cando estaba a piques de pechar, presentaba un aspecto descrito do seguinte xeito: "fábrica de ladrillo con cemento, bien maderado, con techo de uralita (sic) y cubierto de teja plana en buen estado".¹⁴¹

As condicións antes sinaladas apróbanse o 7 de maio, e o 8 do mesmo notificáranse publicamente no Boletín Oficial da Provincia (BOP).

O 31 dese mes José Fariña, como xa anunciara, pecha o Salón Variedades, e co novo mes comezan as poxas, remarcando o plural, xa que a sesión do 6 de xuño non conta con ningunha oferta, polo que se decide marcar outro día, o 3 de xullo, baixo as mesmas condicións.¹⁴² De novo hai unha falta de resposta, o que amosa que non é tan fácil conseguir compradores para o edificio, sexa para continuar o negocio cinematográfico, sexa para cambialo por outro.

Estes vaivéns rematarán por fin grazas a José González Méndez, industrial cambadés e xestor do Concello, que o 11 de outubro se dirixe ó alcalde para comunicarlle a súa intención de adquirir o local baixo as mesmas condicións que na poxa, pero coa salvidade de cambiar o prezo a 25.000 pesetas ante a ausencia doutros interesados.¹⁴³ A Comisión de Facenda dá o visto e prace o día 14, e a corporación municipal fará o mesmo o 24, deixando un prazo de oito días para posibles reclamacións. Transcorridos estes sen problemas, o 8 de novembro de 1940 formalízase a compravenda, despois de completar todos os requisitos para o contrato. Outórgase agora, polo tanto, o Salón de modo definitivo

NOTAS

a José González, impulsor do cine que ocupará o lugar do mítico Variedades: o Cine Cervantes.

- ¹ Normalmente en xira polas vilas da comarca. En Vilagarcía de Arousa, por exemplo, si están rexistradas diferentes actuacións, que logo é de supoñer pasasen en ocasións por Cambados. No 1907 aparece por primeira vez no Libro de Actas do concello de Vilagarcía (Libro de Actas 1905-1907, sesión do 20-12-1907) mención a un cine ambulante, o "Victorious Graph". Dato tomado de Aproximación a la historia del espectáculo cinematográfico en Galicia (1896-1920), de José María Folgar de la Calle, Universidade de Santiago de Compostela, Santiago, 1987, p. 83.
- ² Arquivo Municipal de Cambados (AMC). Libro-Rexistro de Saídas 1909. Caixa 331/5.
- ³ A Casa Laureana erixíase entre a rúa do Aseo (hoxe rúa Curros Enríquez) e a travesía do Muelle.
- ⁴ "Venían muchos comediantes, y si el invierno era malo se quedaban aquí...". Testemuño de María Jesús Otero Sarmiento (16-11-02), empresaria do primeiro Cine Avenida.
- ⁵ Testemuño de José Fernández García (25-2-03), mariñeiro e gran afeccionado ó cine, axudante do operador do Cine Cervantes.
- ⁶ AMC. Instancias Caixa 311/5.
- ⁷ Oficio do alcalde ó enxeñeiro xefe encargado da estrada de Gondar a Vilagarcía, 9-1-1909. AMC. Libro-Rexistro de Saídas 1909. Caixa 331/5.
- ⁸ Faro de Vigo (FV), 7-2-1909, p. 2 (2).
- ⁹ Autorización ó rexedor-síndico Javier Güimil Hermida a concorrer ó notario para o outorgamento, 17-1-1909. AMC. Libro de Actas 1909. Caixa 10/1.
- ¹⁰ Telegrama do gobernador civil de Pontevedra ó alcalde de Cambados. AMC. Correspondencia Oficial. Caixa 287/1.
- ¹¹ A noticia foi redactada o luns día 12.
- ¹² A terminoloxía ó referirse ó cine varía segundo o ámbito no que sexa amentado; mentres que nos escritos de carácter oficial faise referencia a el como "Salón Variedades", a prensa e demais medios empregan denominacións que van de "Salón Varietés" a "Cine Varietés" ou "Cine Variedades", entre outros.
- ¹³ Galicia Nueva (GN), 13-7-1909, p. 2 (5).
- ¹⁴ Periódico local dirixido por Ramón Cabanillas.
- ¹⁵ El Cometa, número 3, 26-4-1910, recorte de prensa sen paxinar, Arquivo Persoal de Xoán Antonio Pillado Silvoso (APXAPS).
- ¹⁶ O día 3 de maio, pasando despois a Vilagarcía e Pontevedra. GN, 3-5-1910, p. 1 (5).
- ¹⁷ GN, ídem.
- ¹⁸ GN, 5-6-1910, p.1 (4).
- ¹⁹ GN, 2-8-1911, p. 1 (5), e 19-8-1911, p.1 (3/4).
- ²⁰ GN, 31-10-1912, p. 2 (4/5).
- ²¹ GN, 10-12-1912, p. 2 (3/4).
- ²² GN, 9-4-1913, p. 1 (5).
- ²³ GN, 3-4-1915, p. 3 (3).
- ²⁴ GN, 8-4-1915, p. 2 (5).
- ²⁵ GN, 9-4-1915, p. 3 (1).
- ²⁶ GN, 3-7-1915, p. 3 (2).
- ²⁷ GN, 5-8-1915, p. 3 (1/2).
- ²⁸ GN, 21-12-1915, p. 3 (2/3).
- ²⁹ José Puertollano foi un escalatorres moi famoso na Galicia das primeiras décadas do século XX. A súa compañía voltará noutras ocasións por Cambados, aínda que actuando ó aire libre en recintos feirais.
- ³⁰ "El famoso escalatorres Puertollano... se halla en Cambados dando sesiones de cine en el Salón Variedades". GN, 12-2-1917, p.1 (3/4).
- ³¹ GN, ídem.
- ³² GN, 18-5-1917, p.3 (2).
- ³³ GN, 5-8-1917, p. 3 (3).
- ³⁴ GN, 21-9-1917, p. 3 (4).
- ³⁵ GN, 21 e 23-10-1917, p. 3 (3) e 3 (4) respectivamente.
- ³⁶ Nome co que é recoñecido pola xente de máis idade.
- ³⁷ AMC. Libro de Actas Caixa 10/6-7.
- ³⁸ Sesión do 20-8-1918. AMC. Libro de Actas Caixa 11/2.
- ³⁹ Sesión do 27-8-1918. AMC. Ídem. O Sr. Vigo ó que aquí se fai referencia non é Pío Vigo, senón o seu irmán.
- ⁴⁰ Recollido en AMC. Instancias Caixa 311/1.
- ⁴¹ AMC. Instancias Caixa 312/2.
- ⁴² AMC. Libro de Actas Caixa 11/1.
- ⁴³ A notificación data do 23-11-1921. AMC. Instancias Caixa 312/2.
- ⁴⁴ AMC. Ídem.
- ⁴⁵ En "Expediente autorizando a José López Rodríguez para explotar durante veinte años el Salón Variedades". AMC. Concesiones 1922. Caixa 346/5.
- ⁴⁶ Ídem.
- ⁴⁷ Lidas en sesión extraordinaria do 11 de febreiro de 1922. AMC. Libro de Actas Caixa 11/1.
- ⁴⁸ Sesión supletoria do 14 de marzo de 1922. AMC. Libro de Actas Caixa 11/3.
- ⁴⁹ Sesión supletoria do 13 de xuño de 1922. AMC. Ídem.
- ⁵⁰ AMC. Correspondencia Oficial. Caixa 288/2.
- ⁵¹ LVG, 10-12-1922, p. 3 (3).
- ⁵² Ídem.
- ⁵³ Testemuño de María Jesús Otero.
- ⁵⁴ Notificación do Goberno Civil de Pontevedra ó alcalde de Cambados, para que comunicase "...a los operadores de cines que al dorso se consignan que se ha señalado el día 25 del corriente... para sufrir el examen que han solicitado", 20-3-1924. AMC. Correspondencia oficial. Caixa 288/3.
- ⁵⁵ Datos tomados da Gran Enciclopedia Gallega. Silverio Cañada, Santiago de Compostela/Gijón, 1974. Tomo XXIX, p. 180.
- ⁵⁶ APLCL.
- ⁵⁷ Testemuño de José Fernández...
- ⁵⁸ GN, 12-1-1923, p. 2 (5).
- ⁵⁹ GN, 17-3-1923, p. 2 (6).
- ⁶⁰ GN, 25-5-1923, p. 2 (1).
- ⁶¹ Programa anunciante, APLCL.
- ⁶² 17-10-1924. APLCL.
- ⁶³ 14-9-1926. APLCL.
- ⁶⁴ En base a datos tomados da Correspondencia con distribuidoras e os Libros de Contas de José López, APLCL.
- ⁶⁵ Por exemplo, Rogelio Tourón (representante de Antonio Méndez Laserna) chega a chamar en ocasións "Don Pepito" a José López.
- ⁶⁶ 8-7-1925. APLCL.
- ⁶⁷ Un exemplo: "...los cuatro últimos episodios el domingo 26 los dio Caramiñal, le enviaremos a usted dos para el domingo con relleno y los otros dos para el jueves. No olvide de enviar al Sr. Rey de Estribela los episodios... ya que el domingo los da". Carta de Vilaseca y Ledesma a José López, 28-10-1924. APLCL. Tamén eran constantes en Cambados os contactos co Grove, Serantes, Vilanova de Arousa, Pontedeume, Carril...
- ⁶⁸ Seguindo coa carta anterior: "...nos dice que El hombre León está podrido totalmente... hemos de significarle nos diga cuantas veces le ha roto en los días que la proyectó". Ídem.
- ⁶⁹ Comunmente coa empresa Castromil, que se facemos caso das explicacións dadas en ocasións, levaba a confusións cos horarios ou non permi-

- tía facturar os paquetes en determinadas condicións. Así, por exemplo, Román González comunicaba que “soy demasiado formal para buscar disculpas... que el Castromil es caro, para el interés que se toma cobra bien los viajes... y ya le dije que como vuelvan a confundir un envío no mando ni un paquete más, pues luego pago yo las culpas”, en resposta ó retraso duns programas. Carta a José López, 21-7-1924. APLCL.
- ⁷⁰ 20-11-1926. APLCL.
- ⁷¹ Como por exemplo, no 1926: *Charlot en la calle Paz* (Charles Chaplin, Estados Unidos de América, 1917) o *10 de xaneiro*; *Charlot enigrante* (ídem, 1918) o *21 de febreiro*.
- ⁷² Películas como *Marinero de agua dulce* (Fred C. Newmeyer, EUA, 1921), ou *El mím adodela abuelita* (ídem, 1922), que son enviadas por Antonio Méndez Laserna como complemento da programación de novembro de 1926.
- ⁷³ Carta a José López, 4-11-1924. APLCL.
- ⁷⁴ Testemuño de José Fernández.
- ⁷⁵ Fonte: Libro de Contas 1924-1932 de José López, APLCL. Elaboración propia.
- ⁷⁶ Aínda que neste caso hai que ter en conta que é unha cifra relativamente alta, ó corresponder a unha longametraxe proxectada un só día (22 de decembro).
- ⁷⁷ Carta de Rogelio Tourón a José López, 11-3-1925. APLCL.
- ⁷⁸ 17-3-1925. APLCL.
- ⁷⁹ Carta a José López, 14-3-1925. APLCL.
- ⁸⁰ Ídem, 20-3-1925. APLCL.
- ⁸¹ Ídem.
- ⁸² Carta a José López, 18-8-1925. APLCL.
- ⁸³ Ídem, 7-3-1927. APLCL.
- ⁸⁴ Carta do cabildo metropolitano a José López, 22-3-1925. APLCL.
- ⁸⁵ Ídem.
- ⁸⁶ Recollido en respectivas cartas do cabildo a Cambados, do 30 de marzo e 8 de abril dese ano. APLCL.
- ⁸⁷ Como outro exemplo de negociación frustrada: *Los diez mandamientos* (Cecil B. De Mille, EUA, 1923), que solicita a M. Romero Piñeiro en xaneiro de 1926.
- ⁸⁸ Carta a José López, 9-11-1926. APLCL.
- ⁸⁹ Carta do delegado gubernativo ó alcalde de Cambados, 12-12-1924. AMC. Correspondencia Oficial. Caixa 288/3.
- ⁹⁰ Gobernador civil de Pontevedra ó alcalde, 14 de (non consta mes) 1924. AMC. Ídem.
- ⁹¹ Gobernador civil de Pontevedra ó alcalde de Cambados, 26 de (non consta mes) 1927. AMC. Ídem.
- ⁹² Notificado en telegrama do gobernador civil ó alcalde, 24 de (non consta mes) 1927. AMC. Ídem.
- ⁹³ Comunicado en dous telegramas do gobernador civil ó alcalde, do 1 e 14 de febreiro de 1927. AMC. Ídem.
- ⁹⁴ Telegrama do gobernador civil ó alcalde, 30 de (non consta mes) 1927. AMC. Ídem.
- ⁹⁵ En telegrama do gobernador civil ó alcalde, 25 de (non consta mes) 1927. AMC. Ídem.
- ⁹⁶ 25-4-1927. APLCL.
- ⁹⁷ 25-4-1927. APLCL.
- ⁹⁸ 5-3-1927. APLCL.
- ⁹⁹ Carta do gobernador civil de Pontevedra ó alcalde, 1-5-1928. AMC. Correspondencia Oficial. Caixa 288/5.
- ¹⁰⁰ Telegrama do gobernador civil de Pontevedra ó alcalde de Cambados, 4-4-1928. AMC. Ídem. Estas indicacións reiteráranse, ampliando o prazo para a instalación de dito aparato, ata o 30 de xullo, en sucesivos telegramas do 9 de maio e 2 de xuño de 1928. AMC. Ídem.
- ¹⁰¹ Nunha carta do 18 de maio de 1926, onde se fai acuso de envío dun catálogo de aparatos cinematográficos. APLCL.
- ¹⁰² Carta da Gaumont a José López, 16-6-1926. APLCL.
- ¹⁰³ Ídem. 22-6-1926. APLCL.
- ¹⁰⁴ O que foi posible, probablemente, grazas a unha máquina itinerante capacitada para a proxección en sonoro, posto que a do Variedades non reunía aínda os requisitos.
- ¹⁰⁵ 8-3-1932. APLCL.
- ¹⁰⁶ *El Pueblo Gallego* (EPG), 25-5-1933, p. 12 (6).
- ¹⁰⁷ EPG, 6-7-1933, p. 11 (3).
- ¹⁰⁸ FV, 7-7-1933, p. 6 (7).
- ¹¹⁰ Carta a José López, 18-7-1933. APLCL.
- ¹¹¹ FV, 15-10-1933, p. 2 (2).
- ¹¹² Carta a José López, 14-11-1933. APLCL.
- ¹¹³ Rexistrado nunha factura do 1 de febreiro de 1935. APLCL.
- ¹¹⁴ Carta de 1934 (non consta día e mes). APLCL.
- ¹¹⁵ Por exemplo: “...esta mañana habrán recibido también un NOTICARIO FOX, explicado en español, para su espectáculo de mañana...”. Carta de Gómez Hermanos a José López, 11-11-1933. APLCL.
- ¹¹⁶ Fonte: Libro de Contas 1933-1937 de José López, APLCL. Elaboración propia.
- ¹¹⁷ Factura de Gómez Hermanos a José López, 23-1-1934. APLCL.
- ¹¹⁸ Como dato a engadir, este filme foi o que inaugurou o cine sonoro no Grove, o 11 de febreiro de 1934.
- ¹¹⁹ “Tivo un mundo de xente... o Variedades cando a anunciaba poñía ‘grandioso drama’ para que a xente ‘picara’, porque gustábanlle moito os dramas...”. Testemuño de José Fernández.
- ¹²⁰ 11-8-1936. APLCL.
- ¹²¹ Dos anos seguintes da guerra é máis difícil acadar exemplos.
- ¹²² Por exemplo en GN, 16-2-1923, p. 1 (5).
- ¹²³ GN, 23-1-1923, p. 3 (3).
- ¹²⁴ Carta a José López do 24-10-1925. APLCL.
- ¹²⁵ Contrato con José López, 2-8-1926. APLCL.
- ¹²⁶ Constatado, por exemplo, nunha carta de negociación do aluguer do 29-5-1925. APLCL.
- ¹²⁷ GN, 18-3-1930, p. 3 (1).
- ¹²⁸ *Ahora*, 19-6-1930, p. 1 (2).
- ¹²⁹ *El Pueblo Gallego* (EPG), 6-8-1927, p. 5 (2).
- ¹³⁰ Recollido en GN, 17-3-1923, p. 2 (6), e 12-12-1923, p. 3 (2/3).
- ¹³¹ Autorización para a súa celebración, en sesión do 26-1-1924. AMC. Libro de Actas Caixa 11/5.
- ¹³² GN, 3-5-1931, p. 1 (4), e 5-5-1931, p. 1 (1-3).
- ¹³³ GN, 6-4-1932, p. 3 (1).
- ¹³⁴ Por exemplo o recollido en EPG, 27-2-1935, p. 11 (6).
- ¹³⁵ GN, 5-8-1933, p. 3 (3).
- ¹³⁶ FV, 21-7-1933, p. 2 (4), e 28-7-1933, p. 2 (7).
- ¹³⁷ 6-6-1936. AMC. Instancias Caixa 313/6.
- ¹³⁸ Comparecencia de José Fariña Castro na Consistorial de Cambados, 5-4-1940. AMC.
- ¹³⁹ Acordo da corporación municipal, 23-4-1940. AMC. Ídem.
- ¹⁴⁰ Prego de condicións, 23-4-1940. AMC. Ídem.
- ¹⁴¹ Ídem.
- ¹⁴² Notificado no B.O.P do 11-6-1940, incluído en AMC. Ídem.
- ¹⁴³ Proposta do 11-10-1940. AMC. Ídem.